MSS No. 141 Subject Language

Name of MSS वृत्तरत्नाकर सेतिका

Author हरिभास्कर

Period — — Folios 027 (001 to 027)

Script Sanskrit Source Prithipal Singh

Missing Folios

वृत्तरत्नाकरसतिका ॥ हरिभास्करकृत १३ श्रावन (वदि) १८३६ वि॰ लिपित
२८ पत्रक ॥ ल॰ म॰ १५ पं॰ प्र॰ पृ॰

ह॰ ल॰

१५४

कमलं

ओं श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रस्फुरन्मधुपचुंबितपद्मा पंकजातजनिपंकजिनीयं बुध्यते किल

वृ. र. टी. १ जगदपि चयस्मात्तारुणं तदिह धाम नमामः १ श्रीगुरून् स्मितरोचापि नत्वा भास्करशर्म्मणा

वृत्तरत्नाकरे सेतुर्यथामति विरच्यते २ ग्रंथारंभे यमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनमिति गो

नमस्तत्रोक्तेः सप्रयोजनं शिवप्रणामरूपं मंगलं निबध्नन् ग्रंथस्य संबंधप्रयोजने श्लोकत्र

येणाह सुखसंतानेति सर्वं निर्विघ्नग्रंथसमाप्तिजन्यचिंतामणिरीत्या विघ्नध्वंसजन्यं वात

ओं श्रीगणेशाय नमः सुखसंतानसिद्ध्यर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितं गौरीविनायकोपेतं

शंकरं लोकशंकरं १ वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पव्वेकोऽभूद्द्विजोत्तमः तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः

शिवपादार्चने रतः २ तेनेदं क्रियते छंदोलक्ष्मलक्षणसंयुतं वृत्तरत्नाकरं नाम बाला

नां सुखसिद्धये ॥ ३ ॥

सुसंतानः परंपरा तत्सिद्ध्यर्थं शंकरं नत्वेति संबंधः एवं च सुखं ब्रह्मानंदः संतानं पुत्रपौत्रादि

तयोः सिद्धिरिति सत्लक्षणव्याख्यानं प्रकृतानुपयोगादुपेक्ष्यं अत्र श्लोके यमकालंकारः ॥ १

वेदार्थेति शंकरशब्दस्यावृत्तिः श्रुतेः ॥ यदुक्तम् अर्थे सत्यर्थभिन्नानां शब्दानां सा पुनः श्रुतिर्यमकमि

ति वेदार्थश्चाशैवशास्त्राणि [illegible] इति विग्रहः ॥ २ ॥ लक्ष्मेति

लक्ष्यं च लक्षणं चेति द्वंद्वः ताभ्यां संयुतं संयुक्तम् यन्मते लक्ष्यलक्षणयोरभिन्नत्वा
दत्रैकं द्वौ न युक्तौ इति सुधायामुक्तं तत्र पदार्थयोरभेदेपि पदार्थतावच्छेदकभेदेन द्वं
द्वस्य प्रमाणप्रमेय इत्यादौ बहुशो दर्शनात् यद्वा लक्ष्यं च तल्लक्षणं चेति कर्मधारयो
त्र ईदृशं वृत्तरत्नाकरं नाम छंदः छंदःप्रतिपादको ग्रंथः क्रियते इत्यर्थः ॥३॥ अथास्य

पिंगलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा मात्रावर्णविभेदेन छंदस्तदिह क
थ्यते ॥४॥ षडध्यायनिवद्धस्य छंदसोऽस्य परिस्फुटं प्रमाणमपि विज्ञेयं षट्त्रिंश
दधिकं शतम् ॥५॥ रामराम

कृतेरप्रामाण्यं निरस्यति पिंगलादिभिरिति पिंगलः सूत्रकारः आदिना भाष्यकारा
दयः लौकिकमिति तेन चात्र वैदिकस्यात्राधिकार इति भावः अत्र हलायुधव्याख्याकारः
छंदस्त्रिविधं गणमात्रावर्णभेदात् तत्राद्यमार्यादि द्वितीयं वैतालीयादि तृतीयं गा
यत्र्यादीत्याह तन्न गणछंदसो मात्राछंदस्येवांतर्भावादित्याशयेनाह ॥ द्विधेति मात्रा
छंद आर्यादि वर्णछंदः श्रीप्रभृति एतेन मात्राछंदो गणछंद इति द्विधा विभागोपि निराकृ
तः ॥४॥ शतमिति ग्रंथगणनायां प्रसिद्धानामनुष्टुप्छंदःसंख्याकानामिति शेषः एतेनास्य

अथ द्वितीयाद्यध्यायगतवक्ष्यमाणलक्षणोपजीव्याः संज्ञा उद्दिशति म्यरस्तेत्यादिना।
वृ.र. म्.य्.र्.स्.त्.ज्.भ्.न्.ग्.ल्. इति दशैता एकाक्षराः संज्ञाः धीः श्रीः स्त्रीमित्यादि सूत्रा
टी. न्यासात् अकारोच्चारणं तु क्वचिन्मयरसतजभनलगसंमितिमित्यादाविव सुखमुखो
॥२॥ च्चारणार्थमिति भावः ॥ आसां संज्ञानामीदृशक्रमे बीजं तु पश्चैव वक्ष्यामः। समस्तमिति सं
हितप्राकृताद्यात्मकमित्यर्थः त्रैलोक्यमिति सर्वं विष्णुमयं जगदित्युक्तेः ॥१॥ अथैतासां संज्ञा
नामभिधेयमाह सर्वगुरिति सर्वे त्रयो गवा गुरवो यस्मिन्स मो मसंज्ञः। मुखमादिर्लो लघु
यस्मिन्नंतौ चैवौ गुरू स यः मध्यो लघुराद्यंतौ गुरू यस्य स रः अंत्यो गुरुराद्यौ च लघू यस्य स

म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः। समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥१॥
सर्वगुर्मो मुखान्तर्लो यरावन्तगलौ सतौ। मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥२॥

सः अंत्यो लघुराद्यौ गुरू यस्य स तः मध्यो गुरू राद्यंतौ लघू यस्य स जः आद्यो गुरुरंतौ लघू य
स्य स भः त्रिलघुर्नः इत्यष्टौ त्रिकास्त्र्यवयवा यदिमात्रामेषां ते त्रिकास्त्रिवर्णात्मका २
ज.१५। इति यावत् गणा भवंति। म.ऽऽऽ य.।ऽऽ र.ऽ।ऽ स.।।ऽ त.ऽऽ। भ.ऽ।। न.।।। यद्यपि सूत्रे
कृतायांदिषु वक्ष्यमाणानां च गुर्भीज्ञानामेव लः समुद्रागणाः इति द्वितीयाद्यध्यायगत
सूत्रेषु गणसंज्ञाः कृताः धीः श्रीः स्त्रीमित्यादि स्त्वगनमकारं चतसृज्ञात्वेनेत्यादि रुक्तिं ग्रंथ

स्यादेवमेव स्वारस्यं तथापि मादीनां वर्णसमुदायरूपत्वाद्गणत्वेन व्यवहारः अत एवात्रा
ष्टु. नेजितिस्त्रेण जगणः कर्त्तव्य इति वृत्तिकारः। तथापि लिपितो गणतोपि चेति
भामहोपीति दिक्। अत्रेदमवधेयम् दुष्टास्ते जायस्मात्कृतादीनां विनाशकाः काव्यादौ न दा य
तव्या इति छंदोविदो जगुः। यदा दैववशाद्दोषगणो दुष्टफलो भवेत्। तदा तद्दोषशांत्यर्थं
शोध्यः स्यादपरो गणः। तद्यथा मनौ मित्रे भयौ भृत्यावुदासीनौ जतौ स्मृतौ। रसावरी नीचसंज्ञौ
द्वौ द्वावेतौ मनीषिभिः। मित्रोदासीनभृत्येभ्यो मित्रभृत्यौ शुभौ मतौ। अन्येभ्यो इतरे नेष्टा इत्यर्थ

ज्ञेयाः सर्वांतमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः। गणाश्चतुर्लघूपेताः पंचार्यादिषु संस्थिताः ८
ह्यपरिशोधतः। गणत्वसंज्ञा ह्यर्णानामपि शुद्धिः प्रकाश्यते। अ.इ.उ.ऋ जाष्ठठढणास्यफवाभमरल
बौ ह लाः संयुताश्चान्ये काव्यादौ न शुभा मताः। अत एवोक्तम् अ[illegible]द्दोषपरिशुद्धेतु नायं नियम कौ
स्तीति सर्वस्यैतस्यापवादो भामहेनोक्तः देवतावाचकाः शब्दाः ये च भद्रादिवाचकाः। ते स
र्वे च न निंद्याः स्युर्लिपितो गणतोपि चेति॥७॥ अथ द्वितीयाध्यायगतार्यादिलक्षणोपजीव्या
नां पंचगणानां स्वरूपमाह। ज्ञेया इति सर्वश्चांतश्च मध्यश्चादिश्च सर्वांतमध्यादयः। ते गुरवो
येषु ते तथोक्ताः द्वंद्वे निरूप्यमाणत्वाद्गुरुपदस्य प्रत्येकमन्वयः तेन सर्वगुरुर्मध्यगुरुरादिगुरु
[illegible]तादृः १

श्चेति चत्वारो गणाः। ननु तर्हि मसजभरूपा एवैत इति पुनः कथनं व्यर्थं वैतेषामत आह। चतुःकला
वृ. र. इति। चतुर्मात्रा एतेन [illegible]गणस्य का मसजभा तेन सर्वगुरोर्द्विगुरोरित्यर्थः। एकस्य गुरोर्द्विमात्रत्वा
॥ ३॥ त्। एवमंते गुरौ आदौ लघू मध्यगुरौ वाद्यंतयोरादिगुरावं तावेव द्वैयौ अन्यथा चतुर्मात्रतानस्या
टी. त्। एवं चत्वारो गणास्तत्कं पंचमं गणमाह। चतुर्लघ्विति चत्वारो लघवो यस्मिन्नस्य चतुर्लघुः पं
चमो गणस्तेन सहिताः पंचगणाः यथा द्विगुरुः ऽऽ अंत॥ऽ मध्य।ऽ। आदिगुरुः ऽ॥ चतुर्लघुरि
ति॥॥ एषामुपयोग आर्यादिलक्षणे द्वितीयाध्याये भविष्यति। यत्तु सर्वादौ व्याख्यातं सर्वत्रां
ते मध्ये आदौ च गुरुर्येषां ते इति तच्चिंत्यं सर्वोबहुव्रीहिरिति पाणिनिसूत्रस्येन शेषपदेन त्रिक
योर्हि शेषग्रहणमित्यादि महाभाष्यवार्तिकादिग्रंथेन सह विरोधात्। अत एव चित्रगुरित्यत्र
चित्राणां गवामयमिति मीमांसकोक्तो विग्रहोऽपि न श्रेयः। अत्र सर्वैंते आदिश्चेत्यादिग्रंथेन कर्म
धारयं कुर्वतः [illegible]णस्य तत्महान्प्रमादः सर्वगुरुगणस्यानुपपत्तेः किंच आद्यंतपदयोर्व्यत्यय
श्चेन्मात्राप्रस्तारक्रमविरोधादिति षष्ठे स्फुटीकरिष्यते॥५॥ अथ गुरुलघुस्वरूपमाह। सानु ॥ ३॥
स्वार इति। यथा नरूणां सर्पेत्यादावनुस्वारांतो णो गुरुः। श्रियः पतिरित्यादौ विसर्गांतो

यो गुरुः परः संयोगपरो यथा तरुणं सर्षपेत्यत्र सकाराकारः। अकारो व्यंजनानां तोपिपठ्यमानत्वभुवां मनमपविभ्रंशाऽ भवदितियत्र माहुः गुरुपर इति व्यंजनोपध्मानीयजिह्वामूलीयपराणाम् उपलक्षणमिति व्याचख्युस्तत्र व्यंजनांशे उपलक्षणत्वमास्तां जिह्वामूलीयादौ शेतु संयोगपरत्वे वनास्तीति कथं तदिति चिंत्यं। अयोगवाहानां शार्ङ्गरूपसंख्यानत्वाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीययो र्हलत्वेन कवर्गपवर्गयोरानंतर्य्येणासंयुक्तत्वात्। यथोक्तं हयवरट् सूत्रे महाभाष्ये ३६ जकः ह लोऽनंतराः संयोग इति संयोगसंज्ञेति। सानुस्वारो गुरुर्यथा गोवलीवर्दन्यायेन एवं विसर्गस्यापि

सानुस्वारो विसर्गी तो दीर्घो गुरुः परश्चयः वा पादांते त्वसौ गवक्रो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लघुः

इति छंदोमम्। एवं ह्रस्वस्य गुरुत्वमुक्तं दीर्घश्च गुरुः तरुणं सर्षपशाकमित्यत्रैव शाकारात्परश्चा कारः॥ वा पादांत इति पादस्य ह्रस्वो ग्राह्यस्तदंतस्य लघोर्गुरुत्वं वैकल्पिकं तेन गुरुत्वाज्जेतो स वंशस्थत्वं दीरितं जगविति वंशस्थलक्षणं। जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि इत्यत्र संगतं भवति अन्यथा सद्मनीति इकारस्य लघुत्वेन भगणांतत्वं स्यात्। केचित्तु लघुत्वेनैव तेन जौ समानिकागलौ चेत्यादौ समानिकादिलक्षणसमन्वयः॥ विषमपादांत जलधोस्तव तुरस्वा

गुंजित १

रादिपरत्वं विनानगुरुत्वं। अत एव सप्तमे काव्यप्रकाशकृता क्रमः विकसितसहकारभा
वृ० र० रहारिपरिमलगुंजितैर्द्विरेफ इति। अत्र परिमलपदं त्यक्त्वा पूर्ववर्णस्य गुरुत्वार्थं प्रत्युदितत इ
॥ ९ ॥ तिपाठो युक्त इति। कवयस्तु विषमपादान्तस्यापि गुरोः स्थाने लघु प्रयुंजते यथा दिवाकराद्रक्ष
ति यो गुहासु इत्यादि अथ गुरोः प्रस्तारे लेखनसंप्रदायमाह। वक्र इति यथाऽन्यो गुरोरन्यो मा
त्रिकोल लघुर्ज्ञेयः मतल्लजैर्लेख्यो यथा॥ २॥ अथ गुरोरपि क्वचिल्लघुतामाह। पादादाविति
पादादौ यः संयोगः स क्रमसंज्ञकः तस्मिन्परतः पूर्वस्य गुरोरपि वर्णस्य लघुता स्यात् अत्रस्येति
पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः पुरः स्थितेन तेन स्याल्लघुतापि क्वचिद्गुरोः॥ १०॥ इदमस्या
दाहरणं॥ तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च दधीनि अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो मि-
लघुत्वस्येत्यर्थः॥ तरुणमिति अत्राल्पव्ययेन सुन्दरि इति तृतीयपादान्त इकारो ग्राम्येति सं
योगपरत्वाद्गुरुरित्यार्याया यास्तृतीयपादस्य षोडश मात्रा उक्ता न प्रकल्प्यत इत्यतस्तस्य लघुत्व
मुच्यते यदुक्तं श्रुतबोधे यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेपि। अष्टादश द्विती
ये चतुर्थके पंचदश सार्येति। वस्तुतस्तु सनादिग्रंथपर्यालोचनेन आर्यायाः पादद्व

वस्यानलभ्यते अतएवपादादाविह वर्णस्येतिपाठः। क्वचित्पुस्तकेषूपलभ्यते एकत्रायं
कुत्स्यंविसंयुक्तस्यपरोवर्णोलघुर्हाइ इति प्राकृतपैंगलेसामान्यतः कुत्रापीत्यभिधानात्
प्राप्तनाभिहृदमज्जनमाशुप्रस्थितंनिवसनग्रहणायेतिमाघादौनामीतिकारस्यह्रेतिसं
योगपरस्यापिलघुतायाऔचित्याच्च अन्यथास्वागतानांगितिसत्रासंगतेरितिदिक्।
सरस्वतीकंठाभरणकारस्तुयदातीव्रप्रयत्नेनसंयोगादेरगौरवंनछंदोभंगमस्याहुस्तदादोषा
श्रेध्यिमंतरसादीनांज्ञेयाः संज्ञास्तुलोकतः ज्ञेयः पाद अतुर्थांशोयतिर्विछेदसंज्ञिता १२
युक्समंविषमंचायुक्स्थानंसद्भिर्निगद्यते। समसंद्धसमंवृत्तंविषमंचतथापरं १३ अंघ्रयो
यस्यचत्वारस्तुल्यलक्षणसंयुताः तच्छंदःशास्त्रतत्वज्ञाःसमंवृत्तंप्रचक्षते १४ प्रथमां
घ्रिसदृशंयस्येत्याह। एतेनछंदोभंगभीत्यापूर्वोक्तेमाघश्लोकेहृदशब्दमपनीयनदशब्दःपठनीयइति
ऽपास्तं त्रिकारोत्तमनादेयम् ११ अध्यीति। अर्थोर्थोनुगुणीभवत्यातमित्यादौव्यवहृततानामिति
शेषः चतुर्थांश इतिश्लोकस्येतिशेषः। आर्यादिषुवक्ष्यमाणयायतेःस्वरूपमाह। विछेदेति
यथावक्ष्यतिषष्ठेद्वितीयलादित्यादि। संज्ञांतरमाह युक्समिति। युगितिसमपादस्यसंज्ञाय

यावक्ष्यत्यनुष्टुप्प्रकरणे युजोर्जेन सरिद्भर्तुरित्यादि। अयुक्कुगिति विषमपादस्य संज्ञा यथा
वृ. र. तेनैव वक्ष्यति चपलावक्त्रमयुजोरित्यादि। चकारात्समपर्यायो युग्मशब्दो विषमपर्याय ओ
टी. जशब्दश्च ज्ञेयः यथा वक्ष्यति वैतालीयप्रकरणे पदा समावोजयुग्मकावित्यादि। सममिति
॥ ५ ॥ तृतीयेध्यायेवक्ष्यति गुः श्रीरित्यादि। अर्द्धसममिति यथा चतुर्थेवक्ष्यति विषमे यदि सौ सौ ल
गाइत्यादि अत्र द्रुतमध्यादीति महोक्तव्याख्यानं चिंत्यं उपचित्रस्य त्यागिवीजाभावात्। विष

घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्। द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥१५॥ यस्य पादच
तुष्केपि लक्ष्म भिन्नं परस्परं। तदाहुर्विषमं वृत्तं छंदःशास्त्रविशारदाः ॥१६॥ आरभ्यैकाक्षरा
त्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः। पृथक्छंदो भवेत्पादैर्यावत्षड्विंशतिं गतं ॥१७॥ तदूर्ध्वं चंडवृ
ष्ट्यादिदंडकाः परिकीर्तिताः। शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥१८॥ उक्तौत्यु

मं चेति यथा पंचमे वक्ष्यति अक्षरप्रदोषभिरित्यादि। एषां त्रयाणां स्वरूपं श्लोकत्रयेणाह। प्र
थघ्रि यो यस्येत्यादिना यस्य चत्वारः पादास्तुल्यास्तत्समं यस्य प्रथमतृतीययोर्द्वितीयच ५
तुर्थयोश्च पादयोः साम्यं तदर्द्धसमं। यस्य चत्वारोपि पादा विलक्षणास्तद्विषममित्यर्थः। ॥

आरभ्येति एकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यंतमेकाक्षरवृद्धितैः पादैः सामंत दंडकाः समं। यस्य चत्वारो
पि पादा विलक्षणास्तद्विषममित्यर्थः समं वृत्तं त्रीण्युपाध्यायैश्चत्वकं दृष्टव्यम्‌ तदूर्ध्वमिति
षड्विंशत्यूर्ध्वं चंडवृष्ट्यादीनि। अत्रादिनाव्याल जीमूतादय इति स्वधोक्तिः श्विंत्यात्मणोरेव
योस्त्यागस्य निर्बीजत्वात्‌। शेषमिति। तत स्त्रिभिः षड्भिश्चरणैरुपलक्षितानां गाथानां प्रक

क्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पंक्तिरेव च २१
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता। शक्वरी सातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते।
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः। विकृतिः संकृतिश्चैव तथाभिकृतिरुत्कृ
तिः २१॥ इत्युक्ताः छंदसां संज्ञा क्रमशो वच्मि सांप्रतं लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपू
र्वकम्‌ २२ इति श्रीभट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकराख्ये छंदसि संज्ञाभिधानः प्रथमोध्यायः १

रणरूपं शेषमित्यर्थः एकाक्षरादि षड्विंशत्यंतानां छंदसां क्रमेण संज्ञा श्लोकत्रयेणाह। उक्ते
त्यादिना द्वितीयं मात्रावृत्तमुक्तो सर्ववृत्तानां लक्षणं सांप्रतं त्रीण्यादौ वच्मि वक्ष्यामि वर्त
मानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययः॥२२॥ इति वृत्तरत्नाकरटीकायां प्रथमः अध्यायः॥ समाप्त

ज्ञेयं सर्वं

अथ श्लोकेन

अथ पद्यद्वयेनार्यां लक्षयति लक्ष्मैतदित्यादिना। यत्र चतुर्मात्रा गणाः सप्त भवंति एकेन गुरुणाष्ट-
दे. १ मस्थानीयेन सहितास्तेन दार्यायाः प्रथमेऽर्द्धे नियतं लक्षणं सप्तगणा नामष्टाविंशतिमात्राः
ढ पं ।। अष्टमस्थानीये गुरौ सत्यष्टमात्रे इति संयोजनात्त्रिंशतिमात्राः वैशिष्ट्यमार्यायाः प्रथमार्द्धे लक्षणं
दी. पर्यवसितं। तत्किं विशेषेणेत्याह भवतीति इह प्रथमार्द्धे विषमे विषमस्थाने प्रथमतृती-
यपंचमसप्तमाख्ये गणे द्विगुर्वादिवन्मध्यगुरुरूपचतुर्मात्रत्वात्प्राप्तोपि यो जगणो न जै
भवति समे त्वनियमः क्व तर्हि नियतः स्यादत आह। षष्ठ इति षष्ठं प्रगणः षष्ठो वाप्र

लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियत-
लघुश्च ५ मार्यायाः ॥१॥ ततततन

यद्वा षष्ठोऽयं न[illegible]लघू देयौ नश्च नलघू नगणो द्विलघुरेक इतरो लघुश्चेति चतुर्लघुरूपो गणः
षष्ठो देय इति यावत् तथा च जगणश्चतुर्लघुर्वान्यतर एव षष्ठ इति नियमः फलितः यथात्रैव ल-
क्षणे समन्वयः लक्ष्मेति द्विगुरुरूपश्चतुर्मात्र एको गणः [illegible] एवं तत्स इति द्वितीयः प्रग- इ
त्न णः इत्यंत्यगुरुस्तृतीयः गोपे इति गुरुरूपश्चतुर्थः ताभव इत्यादिगुरुः पंचमः तिनेहे इति मध्यगुरुः
[illegible] षष्ठः विषमे इत्यंतगुरुः सप्तम इति सप्तगणानामष्टाविंशतिमात्राः जः इति चा

स्वराणां

तेगुरुतितस्यद्विमात्रे इति संयोजनात्त्रिंशन्मात्राः संतिप्रथमार्द्धे नास्तिचविषमस्थाने जगणः षष्ठस्त
ऽस्त्वेवतिनेहेति। नचव्यंजनं चार्द्धमात्रिकमित्युक्तेर्व्यंजनद्वयसंयोगस्यमात्रात्मकत्वाल्लेद्वेने इत्या
दौमात्राधिक्यात्त्रिंशन्मात्रारूपलक्षणासंगतिरितिवाच्यं। अत्रमात्राणामेवगणत्वेनव्यंजनसं
योगानामतथात्वात् नलघूवेत्यस्योदाहरणंतद्द्वितीयस्यपद्यप्रथमार्द्धे ज्ञेयम्। अत्रषष्ठोयमिति
षष्ठस्थानेजगण इति सुधीोक्तंव्याख्यानमनादेयं प्रथमायाः षष्ठ्यर्थेलक्षणापत्तेः। यत्तु नलघू

षष्ठेद्वितीयलात्परके लेमुखलाच्च सयतिपदनियमः चरमेर्द्धेपञ्चमके तस्मादिह
भवतिषष्ठोलः ॥२॥ स्वर्यायनमः॥

वेत्यत्रनगणयुक्तोलघुरितिसल्लक्षणमात्र तत्रैननलघू इति द्विवचनानुपपत्तेः। एवमार्यायाः पू
र्वार्द्धलक्षयित्वा द्वितीयेनपद्येनयतिनियमयुतार्द्धलक्षणंचाह॥ षष्ठेइति अत्रप्रथमेदलेपूर्ववर्त्त न
ते षष्ठस्थानेलेनगणयुक्तेलघौचतुर्लघाविति यावत् कृतेसतिचतुर्लघुसंबंधीयोद्वितीयोलघुस्त
स्मात्प्रथमे पूर्वस्मिन्प्रथमलघौसयतिसविच्छेदंपदस्यनियमः समाप्तिः। परकइति। सप्तमस्थाने
लेसतिमुखलादादिलघोः प्रथमेषष्ठगणांतेसविच्छेदंपदसमाप्तिरित्यर्थः यथात्रैवषष्ठेद्विती
यलात्परके लेमुखलाच्चेत्यत्रषष्ठचतुर्लघुप्रयुक्तोयतिः सयतीत्यत्रात्रसप्तमलघुप्रयुक्ता।

अथोत्तरार्द्धे यतिनियममाह । चरमे इति अंतिमेऽर्द्धे पंचमस्थाने ले सति तस्य प्रथमलघोः पूर्वस्मिन्
चतुर्थगणांते यतिः यथा चरमेऽर्द्धे पंचमे तस्मादित्यस्यांते अथोत्तरार्द्धे लक्षणमाह । इह भवती
ति आर्योत्तरार्द्धे षष्ठगणस्थाने ... एको लघुरेव देयो न तु चतुर्मात्रागणः शेषं पूर्ववद्भव
ति । एवं हि पंचगणानां विंशतिर्मात्राः षष्ठगणस्थानीयलघोरेकस्य सप्तमगणस्य चतस्रः अष्ट
मस्थानीयगुरोर्द्वे इति संयोजनात् सप्तविंशतिर्मात्राः वेदितव्याः आर्योत्तरार्द्धे लक्षणं पथ्यं वसनं
अस्ति चेदं चरमे इत्याद्युत्तरार्द्धे षष्ठो य इत्यादि पूर्वपद्योत्तरार्द्धे चेति स्वयं संगमनीयं ।
त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः पथ्येति नाम तस्याः छंदोविद्भिः समाख्यातम् २
उल्लंघ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिंगलनागो विपुलामिति
४ उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नाग
राजेन ॥ ५ ॥ आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः शेषे पूर्वं जलक्ष्मा मुखचपलासोदिता मुनिना ॥ ६ ॥ भेदा आर्यादिवत्रैष्टुभपांसः संति यद्यपि तथा
प्यनुपयुक्तत्वान्नवुवे किल तानि हि । इत्यार्यालक्षणम् । अथ पथ्यार्यालक्षणमाह त्रिष्विति यस्या
द्वयोरप्यर्द्धयोस्त्रिष्वंशकेषु चतुर्मात्रागणेषु पादो विरामो दृश्यते सा पथ्येति केवलं यतिकृ
तनामधेयातोस्यां वेलक्षण्यं त्रिष्वंशकेषु पादो इत्यस्यांते यतिः पूर्वार्द्धे पथ्येति नाम तस्या इत्यत्रोत्तरा

गुर्वोर्मध्यगतो जगणो यस्या द्वयोरप्यर्द्धयोर्द्वितीयचतुर्थौ स्यातां सा चपला आर्या यथा पूर्वार्द्धे द्वयो
र्जे इति द्वितीयो जगणः द्वितीय इति चतुर्थोपि एवमुत्तरार्द्धे तिनामेति द्वितीयो जगणः प्रकीर्त्ति
त इति चतुर्थोप्यत्र प्रथमं मुखचपलालक्षणमाह ॥२॥ आद्यमिति यस्या आद्यमर्द्धं चपलालक्षण
विशिष्टं यातशेषं पूर्वं जलक्ष्मा आर्योत्तरार्द्धे सामान्यलक्षणेन सप्तविंशतिमात्रारूपेण विशिष्टा सा
मुखचपला अन्वर्था चेयं संज्ञा मुखे पूर्वार्द्धे चपलालक्षणवत्वात् ॥ एवमुत्तरार्द्धे चपलालक्षणव
त्वाज्जघनचपलाया आपि अन्वर्थत्वमेवाह ॥ प्राग्गिति प्रथमेर्द्धे आर्यापूर्वार्द्धलक्षणं प्रथमेतरे द्वितीये च

प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तं चपलायाः लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनच
पला ॥७॥ आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गी
तिं गीतवान्भुजंगेशः ॥८॥ श्रीसूर्याय नमः ॥

पलालक्षणं सा जघनचपला प्रथममितरद्यस्मादिति बहुव्रीहिः इत्यार्याप्रकरणम् अथ गीतिः
आर्याप्रथमेति ॥ यस्याः पूर्वार्द्धवद्द्वितीयार्द्धेपि लक्ष्मैतदित्यादि पूर्वार्द्धलक्षणं भवेत्तां पिंगलो गीतिमु
क्तवान् ॥ कथमपीति पूर्वोक्तषष्ठोयं न लघुर्वेति पक्षयोरन्यतरपक्षेणापीत्यर्थः ॥ पक्षद्वया
यां षष्ठे जगणश्चतुर्लघुगणान्यतमप्रकारेणेति व्याख्यातं तद ऽ ऽ कृ । षष्ठ जगणचतुर्लघुरूप

वृ.टी. योर्द्वयोरेकस्यैव निर्द्धारणीयत्वात् अन्यतमशब्दो हि बहुविषयकनिर्द्धारणे प्रयुज्यते। यदुक्तं कैयटे
॥ ६ ॥ न। अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् बहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तेते इति। अथोपगीतिः आ
र. र्याद्वितीयेति। इह भवति षष्ठो ल इत्यार्योत्तरार्द्धलक्षणं यस्या द्वयोरप्यर्द्धयोः स्यात्सोपगीतिः अ
योद्गीतिः। आर्याशाकलमिति यस्या द्वितीयमर्द्धं पूर्वार्द्धलक्षणकं पूर्वार्द्धं तूत्तरार्द्धलक्षणकमिति व्य दण
त्ययेनार्द्धरचितं सोद्गीतिः। तद्वदिति॥ पथ्यार्यावदिति भावः। यत्यंशेनेति त्रिंशच्छकेष्वित्याद्युक्तांस
प्रकृत्यर्थः १०॥ अथार्यागीतिः आर्यापूर्वार्द्धमिति त्रिंशन्मात्रारूपं पूर्वार्द्धं निधने अन्ते एकेन॥

आर्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् यद्युभयोरर्द्धयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते ८ आर्या
शाकलद्वितीयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः सोद्गीतिः किल कथिता तद्वद्यत्यंशभेदसंयुक्ता॥१०॥

गुरुणा युक्तं द्वात्रिंशन्मात्राविशिष्टपूर्वार्द्धमिति यावत् यदीयं स्यात् उत्तरार्द्धमपि निखिलं तद्वत् द्वात्रिं
शन्मात्राविशिष्टमित्यर्थः सार्यागीतिः तथा चोक्तं सूत्रकारेण अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः अत्र वसवे
ऽष्टौ इति वसुगणे इति च प्रथमाद्विवचनान्तमिति सुधादावुक्तम् तत्रा इदूदेद्द्विवचनमिति प्रगृह्यत्वा
त्प्रकृतिभावापत्त्यायादेशाद्यनापत्तेः तस्मादेतत्सूत्रमित्यन्ये त्विति केचिद्व्याख्यातं। अर्द्धे द्वे द्वितीये चा ॥ ६ ॥
षगणोऽसत्त्वार्यागीतिः। एतेन पूर्वार्द्धे द्वात्रिंशन्मात्रा उत्तरार्द्धे त्वेकोनत्रिंशन्मात्रा आर्यागीतौ भवन्ति

इतिमन्यमानाः सल्लदलगादयोपिनिराकृताः। मधुकरविटपानमिताग्ररूपंकीर्विभ्रतोस्यविटपा
नमिताः परिपाकपिशंगलताः रजसारोधस्यकास्तिकपिशंगलतेति माघोक्तार्यागीतिप्रत्युदाहृत दा
विरोधाच्च। इतिगीतिप्रकरणम्। अथवैतालीयम्। षड्विषमइति। वैतालीयेछंदसिविषमेपादेप्र
थमतृतीयरूपेषट्कलाः षट्मात्रादेयास्तासामंतेचरलौरश्चरलौमध्यलघुः रगणः अन्त्याल लक्ष्म
घुश्चततोगुरुश्च। अतिसमेपादेद्वितीयेचतुर्थरूपे अष्टौकलादेयाः तास्वनिरंतरानोस्युः नोइतिनि
षेधार्थः अव्यवहितालघवोनदेयाइत्यर्थः। तासामष्टकलामंतेविषमपादवत् रगणोलघुगुरू
आर्यापूर्वार्द्धेयदिगुरुरेकेनांध्रिकेननिधनेयुक्तं इतरंतद्वन्निखिलंभवतियदीयमुदिते
यमार्यागीतिः॥११॥ षड्विषमेष्टौसमेकलास्ताश्चसमेस्युर्नोनिरंतराः। नसमात्रपराश्रिता
कलावैतालीयेंतेरलौगुरुः १२
चर्षेयौ ०अत्रआसुषट्कलासुमध्येसमाकलाद्वितीयादिकापराश्रितातृतीयाद्याश्रिताकार्ते १
व्याद्वितीयतृतीयाभ्यामेकोगुरुर्नकर्तव्यइत्यर्थः एवंचतुर्थीपंचमीभ्यांषष्ठीसप्तमीभ्यांचतदिदंवैता
लीयलक्षणम् ०अस्तिचेदमत्रैवषड्विषमइतिप्रथमेविषमेपादेषण्मात्रास्तासामंतेष्टौसमेइतिरगणा
त्तदंतेचकलाइतिलघुगुरुनास्तिचद्वितीयातृतीयाभ्यांचतुर्थीपंचमीभ्यांचमात्राभ्यामेकोगुरुः
किंतर्हि प्रथमाद्वितीयाभ्यांपंचमीषष्ठीभ्यामस्ति एवंतृतीयपादेपादेपिद्रष्टव्यम् ०अथद्वितीयसमा

९ पादेतास्वसमेसु रित्यष्टौमात्राः संतितत्तदंते नोनिरमितिरगणास्तदंते तत्तराद्वत्तिलघुगुरुमात्राश्चयुक्ता।
छं०टी० अष्टौलघवो न संति किंतु गुरुभिश्रिताः नापिद्वितीयादिमात्रास्तृतीयादिभ्याभिश्रिताः संति एवं चतुर्थपादे
पूर्ववत् अथौपछंदसिकं पर्यंतमिति अवसाने विषमपादेषण्मात्रास्तदंते रगणयगणौ यत्र तदौपछंदसिकं
समपादेष्टौ मात्रास्तदंते रगणयगणौ यत्र तदौपछंदसिकम् तत्पूर्ववच्छेषमिति यद्यपि विषमपादेषु लघो
राम र्गुरुत्वमितिप्राग्युक्तं तथापि कविसमयप्रसिद्ध्यारसादिकाव्यविषयं तत्र त्वेतादृशाविषयमिति भावः आ
पातलिकेति विषमेषण्मात्रा समेष्टौ वैतालीयादिपूर्ववत् इयांस्तु विशेषः तासामंते भगणौ गुरुद्वयं चेति प्र
२ न्यादिति चकाराद्यत्र नांतस्यापि ह्रस्वस्य गुरुत्वाया प्रागुक्तत्वाद्बुध्यत्वेन द्रष्टव्या अपरदक्षिणांतिका तृती

पर्यंते र्यौ तथैव शेषं चौपछंदसिकं सुधीभिरुक्तं १३ आपातलिका कथितेयं भाद्गुरुकावथ पूर्व
वदन्यत् १४ तृतीययुग्दक्षिणांतिका समस्तपादेषु द्वितीयलः। १५ ॥०॥०॥ रामाय नमः।

येति युग्वैतालीयस्य चतुर्षु पादेषु द्वितीयो लघुना युक्तः स्यात्प्रथमो लघुर्द्वितीयो गुरुरेव स्यादिति याव
त्सादक्षिणांतिका १५ अथोदीच्यवृत्तिः ॥ उदीच्येति। यत्रायुग्मयोरेव पादयोः रगणयुक्तः श्चेत्तद्वि
तीयो लघुः स्यात् तद्वैतालीयमुदीच्यवृत्तिसंज्ञं स्यात् १६॥ अथ प्राच्यवृत्तिः। पूर्वेणेति। च
तुर्थेन युक्तः पंचमश्चेल्लघुः समपादयोः स्यात्तद्वैतालीयं प्राच्यवृत्तिः ॥१७॥ अथ प्रवृत्तकं पदे कौ
ति। एवं योरुदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योः समौ सह द्वैतौ ओजयुग्मौ विषमसमपादौ विषमपाद
उदीच्यवृत्तेः समपादः प्राच्यवृत्तेरिति यथासंख्येनान्वयः क्रमश्चेदेशासामान्यादि ॥९॥

नितांतीयस्यायादिति भावः। तत्प्रवृत्तकं नाम अथापरांतिका अस्येति प्रवृत्तकस्य समपादैः प्राच्य
वृत्तिलक्षणैर्या सर्वपादेषु रचिता सापरांतिका॥ अथ चारुहासिनी अयुजमिति। या प्रवृत्तकस्य
विषमपादैरुदीच्यवृत्तिलक्षणैः रचिता सा चारुहासिनी। अथानुष्टुप्प्रकरणम्‌ वक्त्रमिति
अनुष्टुभ अर्णाद्वरे छंदसि आद्यात्तदक्षरादग्रेण नगणो न देयो नापि सगणः किंतु मगणादयो देयाः।

उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः संयुक्तोऽग्रेण भवेदयुग्मयोः ॥१६॥ पूर्वेण युतोऽथ पंचमः प्राच्यवृत्तिरु
दितेति युग्मयोः ॥१७॥ यदा समौ वाऽयुजयुग्मकौ पूर्वयोर्भवति तत्प्रवृत्तकं ॥१८॥ अस्य युग्मर
चितापरांतिका ॥१९॥ अयुग्मपूर्वा चारुहासिनी ॥२०॥ इति वैतालीयप्रकरणम्‌ वक्त्रं ना
द्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्‌ ॥१॥

किंच अब्धेश्चतुर्थादक्षरादग्रे यो यगणो देयस्तदग्रे चान्य एको वर्णो देयः ईदृशमनुष्टुप्छंद
सि वक्त्रमित्युच्यते। यथा त्रैवं वक्ष्याद्यादक्षरादग्रे क्रमेणाद्या इति सर्वगुरुर्मगणोऽस्ति न तु नगण
सगणौ द्याः इति चतुर्थादक्षरादग्रे न सौ स्यातां स्य यगणः एवं द्वितीयेऽपि द्रष्टव्यम्॥ ॥

१० अथ वक्त्रस्य भेदानाह युजोरिति युग्मिति समपादस्य संज्ञोक्तमाद्ये युजोः समपादयोरिति वारिधेश्चतुर्थात्।
वृ० द्वतादगौजेन जगणस्य प्रयोगेण विषमपादयोर्यगणो न च पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितं अवशिष्टं वक्त्रवत् एवमग्रेपि
॥ ओजयोरिति विषमपादयोर्वारिधेश्चतुर्थाद्गेजेन जगणप्रयोगेण समपादयोर्यगणो च विपरीतपथ्यावक्त्रं ना-
टी० म चपलेति विषमपादयोश्चतुर्थाद्गेन नगणप्रयोगेण समपादयोर्यगणो न च चपलावक्त्रं नाम अथ युग्मविपुला
यस्यामिति समपादयोर्यस्यां सप्तमो लघुः स्याच्छेषं वक्त्रवत् सा युग्मविपुला नाम यद्यपीदं युजोरित्यादि
पथ्यावक्त्रे पतितत्वात् पुनरप्युपदेशे यत्नं वारत्वाद्दोषः एवं पिंगलमतेन विपुला अथ सैतवमुनिमतेनाह सैत-
वस्येति चतुर्ष्वपि यत्र सप्तमो लघुः सा विपुलेति सैतवस्य मतमित्यर्थः ये तु चतुर्थाज्जगणो नेव सैतव विपुला

युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितं ओजयोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ३ चपलावक्त्र-
मयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः ४ यस्यां लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ५ सैतवस्याखिलेष्व-
पि ६ नोध्वितो मो विपुला ७
मे

नाहुस्तेषां नियमे किं मानमिति न विद्मः तस्मात्सा युग्मविपुला मतेत्यत्रैव न जभेनान्यतमेन गणो न चतुर्थ
मा... नियमे किंमाननिति न विद्मः तस्मात्सा युग्मविपुला मतेत्यत्रैव नजभेनान्यतमेन गणो न चतुर्थाच्चरे।
पादे युग्मसमे लघौ सति सैतववविपुलेति निर्णयः यथा मानकं लक्ष्यं स्यात्सप्तमो यत्र लघुः चतुर्ष्वपि च।
णाम्रु सा विपुलोक्ता मुनिमतिभिः सैतवस्य मतेन चेदृति अथ विपुला भेदानाह भेनेति चतुर्थ्याराष्ट्र चतु-
र्थाद्गणस्य प्रयोगेण न विलास्यात् अत्र एवेकेनेव चरणेयं लक्षिता यत्तु लक्षणेनोक्तम् विषमपादयोर्भगण-
प्रयोगेण न विपुलेत्तितन्न मौतौ चेति सामान्यतश्चतुर्था द्गणो न भविपुलायाः तत्र कारिका लक्षितत्वाद्वि-
समपादयोरित्यत्र मानाभावात् यदपि मौ नौ चेत्यत्र च चपलावक्त्रमयुजोर्नेति सत्यादयुग्मपादयोरेव
त्तेति इति वृत्तिकारेणोक्तम् तदपि न समर्थितः सैतवस्येति सत्त्वोक्तं विहितस्य सर्वपदस्यैवानुवर्तनेर्युक्तत्वाच्च १०
विपुला युग्लः सप्तमं इति ...न बहितपदानुवर्तिनीति स्यपकृतानुपितत्वाच्च ॥०॥०॥०॥० रामः

ध एतेन चपलावक्त्रमित्याद्युक्तवन्तं इति यत्सल्लक्षणेनोक्तं तदपास्तं। यदपि तेनोदाहृतं
ला विश्वं द्वीकामगजकुंभाभविपुलस्तनीत्यादि तदपि न। तस्यैतेतवोक्तविपुलालक्षणा
क्रांततयाभविपुलालक्ष्यत्वाभावात्। एवं हि वटेवटे वैश्रवणश्चत्वरेचत्वरे शिव इत्यादि महा
कविप्रयोगाणामपि नास्माकं प्रतिकूलाः। एवं रनतविपुलास्वपि ज्ञेयम्। इत्यमिति चतु
श्चरणेषु चतुर्थादक्षराद्द्गणप्रयोगश्चेत्तदान्यारविपुलास्यादित्यर्थः॥ नौवुघोरिति। च

इत्यं मन्यरश्चतुर्थात्॥८ नौवुघेश्चेन्नविपुला॥९॥ तौव्धेसात्सर्वान्याभवेत्॥१०॥

इत्यनुष्टुप्प्रकरणम्। द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिति च॥११॥ ॥

ततुषु चतुर्थान्नगणश्चेत्तदा नविपुलानाम तोव्धेरिति चतुर्षु चतुर्थान्नगणप्रयोगश्चेत्तविपुलानाम। अत्रा
न्याग्रहणान्मयसगणैर्विपुलात्रयमनुक्तमपि ज्ञेयमिति प्राचः। सूत्रादावनुक्तत्वादप्रमाणमिति नव्याः। अथ
तेषामाशयः विशेषलक्षणैर्यदाक्रांतं लक्ष्यं तस्य तेन तेन नाम्ना व्यवहारः यत्तु नाक्रांतं तस्यानुष्टुविति सा न
मान्यजातिनाम्ना व्यवहार इति न लक्ष्यविरोध इति। इत्यनुष्टुप्प्रकरणम्। अथ धान्यानि मात्राछंदां
स्याह। द्विगुणेति वसवोऽष्टौ द्विगुणिताः वसवः षोडशेत्यर्थः। तत्संख्याका लघवो मात्रा यस्यां साऽचलधृतिर्ना ल
म। प्रत्येकं षोडशलघुपरिमिताश्चत्वारः पादा यस्यां भवंति एवमग्रेपि। पिंगलस्त्विमां गीत्यार्येत्याचष्टे। अ

पासामेदानाह। मात्रेति यत्र षोडशमात्रा छंदसि नवमी मात्रा ल लघुरेवं त्रिमो वर्णो गुरुरेव स्याच्छेषे त्वनियमः त
न्मात्रासमकं नाम। जो ल्वाविति। अंबुधेरष्टमात्रातो जगणः शेषं पूर्ववत् तदा विश्लोक इति नाम छंदः। अक्षिचे
ह अपांवु इति जगणः अयमपवा चतुर्मात्रातो लो नगणो लघुश्चायस्य स्यात्तस्यापि विश्लोक इति नाम। अ
स्मिन्पदे लक्षणा चेद्रचना त्वेवं जो ल्वावपाञ्जलधेर्विश्लोक इति नाम॥ लघुगलेति। अंबुधेर्युग्मगलाद्दशमा
त्रात इत्यर्थः। चेत्तुर्गणो नगणो लघू वा सा वानवासिका नाम। अक्षिचेह नवासीति जगणः ह्रस्वपदे तु वा
नवासिका जलधियुगात्स्यादिति लक्षणरचना। वाणेति पंचाष्टनवसु यदि लघुः स्यात्सा चित्रा नाम

मात्रासमकं नवमो ल्गांतं॥१२॥ जो ल्वावपांबुधेर्विश्लोकः॥१३॥ तद्युगलाद्वानवासिका स्यात्॥१४॥ वाणा
ष्टनवसु यदि लश्चित्रा॥१५॥ उपचित्रा नवमे परयुक्ते॥१६॥ अपराभ्योगस्ता उपचित्रा॥१७॥ यदती
तकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितं अनियतवृत्तपरिमाणयुक्तं प्रथितं जगत्सु पादाकु
लकं॥१८॥

शेषं पूर्ववत् उपचित्रेति। नवमस्थाने गुरौ सति उपचित्रा नाम। इमामेवान्यमतेनाह। अपराभ्य इति अपरा
त्रातो गुरुलघुयुगलप्रयोगादुपचित्रेत्यर्थः। अथ पादाकुलकमाह। यदतीतेति उक्तैर्विविधलक्षणैर्मा
त्रासमकादिलक्षणैर्युता ये मात्रासमकादिपादास्तैः कलितं युक्तं पादचतुष्टयेपि अनियतवृत्तानामने
कवृत्तानां मात्रासमकविश्लोकवानवासिकाचित्रोपचित्राणां परिमाणेन युक्तं पादैराकुलितत्वात्पा
दाकुलकं नाम। जगत्सु प्रथितमित्यर्थः [illegible] मात्रासमकविश्लोकचित्राणां लक्षणं धि ॥

पद्या॥

अथ सर्ववृत्तलघुगुरुप्रमाणमाह। वृत्तस्येति वृत्तस्य ला मात्रा वर्णैर्विना वृत्तवर्णसंख्यया न्यूना या संख्या
तत्परिमिता गाः। गुरुसंख्या ज्ञेया। यथात्रैव प्रथमपादे वृत्तस्य ला विना वर्णैरिति चतुर्दशरूपमात्रासं
ख्या पादवर्णसंख्ययाऽष्टरूपया न्यूनीकृता षड्रूपा भवति तत्परिमिता गुरवः सन्ति षड् गुरवः इति या
वत्। एवं सर्ववृत्तपद्ये गद्ये च ज्ञेयं तथा गुरुभिर्विना गुरुसंख्याया अवशिष्टा वर्णाः लघुसंख्या ज्ञेयाः य
थात्रैवाष्टवर्णे पादे षड्गुरवः इति ज्ञाते तदन्यौ द्वौ लघू इति परिशेषाद् बुध्यते अथ वा लघुषु ज्ञातेषु परि
शेषाद् गुरवो ज्ञेया इत्याह। गुरवो लैरिति लघुभिर्विना लघुसंख्याया अवशिष्टाया मात्रासंख्याया दले

वृत्तस्य लाविना वर्णैर्गो वर्णा गुरुभिस्तथा। गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितम्॥८॥
इति मात्रासमकप्रकरणम्। शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदम
ल खिलम्। सगुरुशकयुगलकमपि सुपरिघटितललितपदविततिभवति शिखा॥१॥ त ॥

अर्धे या संख्या तत्संख्याका गुरवो ज्ञेया इति गुरुलघुप्रमाणं निश्चितम्। यथात्रैव चतुर्दशमात्रासु दले
षड् इति ज्ञाते द्वित्वसंख्यातो ऽवशिष्टाया द्वादशसंख्याया अर्धे संख्या तत्परिमिता गुरवः इति। शिखी
ति शिखिभिस्त्रिभिर्गुणिता दश त्रिंशद्भवन्ति तत्संख्यैर्लघुभिः रचितम् अपगतलघुद्वयं यस्मिंस्तद
ष्टाविंशति लघुयुक्तमित्यर्थः। एवं पूर्वार्धे लघुसंख्योक्ता। अथ द्वितीयार्धे तामाह। अपरमिति। उत्तरा
र्धे त्वखिलं त्रिंशल्लघुयुक्तेन तु पूर्वार्धवर्णाविंशतिलघुकम्। अथोभयोरप्यर्धयोर्गुर्वन्त्यतामाह॥ सगुरु इति

वा॑ष्टौ तरार्द्धयोर्वैपरीत्येन खंजा भवतीत्याह । द्विनिमयेति । विपरीतार्द्धद्वयेन युक्ता पदरचना यादिरचि
वृ. र. टी. ता गुणनिचयो यत्र द्वयमपि कृत्योः सखकारिणी जिज कारे खजेत्य त्रजकारस्य शिरः प्रान्ते
॥ २२ ॥ रामुपगतिवतिसति या खजा सा खंजे भवति भवति लक्ष्यानुरोधादेव मया कं खंजेत्युच्यमाने छंदो
भंगः स्यात् यथोक्तं माघे । हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते इति अष्टाविति छन्दस्ता द्विगुणितानाष्ट
ष्टौ दो उपा भवंति तत्र मिता यस्याः पूर्वार्द्धे गुरवः उत्तरार्द्धे तु द्वात्रिंशल्लघुयुक्तं सानंगक्रीडा नाम । चत्वा अ

विनिमयविनिहितशाकलयुगलकलितपदविततिविरचितगुणनिचयोभ्यक्तिसख
कोदिपमपिजगतिजिशिरउपगतवतिसतिहिभवतिखजा ॥ ४ ॥ अष्टाविंदंगाद्यभ
स्तायस्याः सानंगक्रीडोक्ता दलमपरमपि वसुगुणितसलिलनिधिलघुकरचित
पदविततिभवति ॥ ५ ॥ त्रिगुणनवलघुरवसितिगुरुरिति दलयुगकृतनतनुरतिरुचि
रा ॥ ६ ॥ इति श्रीभट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकरे द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥

रोप्यष्ट गुणिता द्वात्रिंशद्भवंति ॥ ५ ॥ त्रिगुणेति । त्रिगुणिता नव सप्तविंशतिस्ते लघवो यस्यां अवसितौ व
साने गुरुः स्यात् भो वेत्तिनः ईदृशार्द्धद्वयकृततनुर्यस्याः सातिरुचिर्नाम ॥ ६ ॥ इति श्रीमदग्निहोत्रि
कुलतिलकायमानश्रीमदायाजिभट्टसुतभास्करविरचिते वृत्तरत्नाकरसेतौ द्वितीयोध्यायः ॥ २२

द्वितीये मात्राछंदोभिधाय वर्णवृत्तानि विवक्षुस्तृतीये समवृत्तानि लक्षयन्नेकाक्षरजातिमभि
कुरुते। उक्तायामिति एकाक्षरपादे छंदसि इत्यर्थः गः श्रीरिति। यस्या एकगुरुरूपः पादः सा
श्रीनाम। यथा श्रीशः पायात्। यद्यपि समवृत्ताधिकारे गौ स्त्रीत्यादिवत् पादे नैव श्रीछंदो लक्ष
यितुमुचितं तथापि गः श्रीरिति तस्य पूर्णार्धमर्धपादानं। यत्तु सुधीदोलस्य लक्षणे पादे काक्षरेण पा
देनासंग्रहाद्द्वितीयक्रमिति व्याख्यातं तन्न। गः श्रीरित्येकाक्षरेणपादेनापि तयोः संग्रहीतुं शक्यत्वात्

उक्तायां। गः श्रीः। अत्युक्तायां गौ स्त्री। मध्यायां। मोनारी। रोमृगी। प्रतिष्ठायां। म्गौ चेत्कन्या
सुप्रतिष्ठायां भौगिति पंक्तिः॥ गायत्र्यां त्यौ चेत्तनुमध्या। शशिवदनान्यौ। त्सौ चेद्वसुमती॥
विद्युल्लेखा मो मः। उष्णिहि। मसौ गः स्यान्मदलेखा॥ अत्युक्तायां द्व्यक्षरे पादे। गाविति। यस्याः
पादे द्वौ गुरू सा स्त्री नाम। यथा श्रीमान् भानुः नित्यं सेव्यः। मध्यायां त्र्यक्षरे पादे। म इति यस्याः पादे म
गणः सा नारीनाम। नारीणां कल्याणीमां पायात्सा वाणी एवमग्रेपि स्वयमुदाहरणीयं। र इति। यत्र
रगणः सा मृगी नाम। प्रतिष्ठायां चतुरक्षरे पादे। म्गाविति यत्र मगण एको गुरुश्च सा कन्या नाम। सुप्रतिष्ठायां
पंचाक्षरे पादे। भौगिति भगणस्ततो द्वौ गुरू सा पंक्ति नाम॥ गायत्र्यां षडक्षरे पादे। त्याविति। यत्र तगणय
गणौ सा तनुमध्या नाम। शशीति यत्र नगणयगणौ सा शशिवदना नाम। त्साविति। यत्र तगणसगणौ सा व

यत्र

गुरुद्वये

कुमारेति। जगणरगणगुरुभिः गुरुकुमारललितानाम। सरग्गैरिति। सगणरगणगुरुभिर्हं
वृ.र. समालानाम अनुष्टुभि अष्टाक्षरे पादे। भाविति। भगणद्वयेन गुरुद्वयेन च चित्रपदानाम। मद्विति॥
टी मगणद्वयेन च विद्युन्मालानाम। माणवकमिति। भगणतगणलघुगुरुभिर्माणवकं नाम। म्नाविति
॥२३॥ ति मगणनगणगुरुद्वयैर्हंसरुतं नाम। जौविति रगणजगणगुरुलघुभिः समानिका नाम। अत्र
विषमपादांत्यवर्णस्य गुरुत्वेनेति कविसमयप्रसिद्धिर्नावतरति। प्रमाणिकेति। जगणरगणलघु
गुरुभिः प्रमाणिकानाम। वितानमिति। समानिकाप्रमाणिकाभ्यामन्यद्वितानं नाम। अत्र जगणतग

कुमारललिता ज्सौ ग्। सरौ गैर्हंसमाला। अनुष्टुभि भौ गिति चित्रपदा गः। मो मो गो गो विद्युन्मा
ला। माणवकं भात्तलगाः। म्नौ गो हंसरुतमेतत्। र्जौ समानिका गलौ च। प्रमाणिका जरौ लगौ च। वितान
माभ्यां यदन्यत्॥

णौ गुरुद्वयं चास्तीति ताभ्यां भिन्नमन्यपदेनात्र लक्षितं छंदो
ति रिक्तमनुष्टुब्वृत्तमित्यनेकविधिमत्युह्यं॥ यत्तु सल्लक्षणेन ज्योत्स्नावितानमेदं वं पयपत्रिये मनोरमामि।
त्यादि पद्यत्रयमुदाहृतं तदसंगतं चित्रपदालक्षणत्वात्। यदपि भट्टाः वयं तु गृह्णीमस्तेषां वितान
तेति ग्रंथेनैकौ गुरुर्द्वौ लघू पुनर्गुरू द्वित्रामेव पुनरिति क्रमविशिष्टस्याप्यनुष्टुप्छंदसो वितान
त्वं वदतां मुक्तो मरीचक्रुत्तदपि न तस्य माणवकलक्षणत्वात्। आभ्यामन्यदित्यस्योक्तलक्षण
त्रियमाभावोपलक्षणतया स्वयमपि व्याख्यातत्वेन पूर्वग्रंथविरोधाच्च॥ नमनमनम॥ ॥ २३

नाराचेति। नगणरगणलघुगुरुभिर्नाराचकं नाम। बृहत्यां नवाक्षरे पादे रादिति रगणनगणसगणै
र्हलमुखी नाम। त्रिभिः षड्भिश्च यतिरिति भुजगेति नगणद्वयेन मगणेन च भुजगशिशुभृता नाम।
ऽष्टभिर्द्वाभ्यां चात्र यतिः। पंक्तौ दशाक्षरे पादे। म्साविति मगणसगणजगणगुरुभिः शुद्धविराडि
ति नाम। म्नाविति मगणनगणजगणगुरुभिः पणवं नामेति प्राचः वस्तुतस्तु जगणस्थाने यगण
उचितः तथा च वृत्तरत्ने पणवो म्नौ य्गाविति। अत एव हिमकले पिङ्गले चिदेवं पाठः म्नौ य्गौ चेति पणवना
मेदमिति। ज्राविति रगणजगणरगणगुरुभिर्मयूरसारिणी नाम। भ्माविति। भगणमगणसगणगु

नाराचकं तरौ लगौ। बृहत्यां रान्नसाविह हलमुखी। भुजगशिशुभृता नौ मः। पंक्तौ। म्सौ ज्गौ शुद्ध
विराडिदं मतम्। म्नौ ज्गौ चेति पणवनामकम्। ज्रौ रगौ मयूरसारिणी स्यात्। भ्मौ सगयुक्तौ रुक्मवती
यम्। मत्ता ज्ञेया मभसगयुक्ता। नरजगैर्भवेन्मनोरमा। त्जौ जो गुरुणेयमुपस्थिता। त्रिष्टुभि स्यादिंद्र
वज्रा यदि तौ जगौ गः। उपेंद्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ। पादौ यदीयावुपजातयस्ताः। यदी
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरंति जातिष्विदमेव नाम॥

रुभिः रुक्मवती नाम। म्तेति मगणभगणसगणगुरुभिर्मत्ता नाम। नरेति नगणरगणजगणगुरुभिर्मनोरमा
नाम। त्जाविति तगणेन जगणद्वयेन गुरुणा चोपस्थिता नाम। त्रिष्टुभि एकादशाक्षरे पादे। स्यादिति। तगणद्वयेन
जगणेन गुरुद्वयेन चेंद्रवज्रा नाम। उपेंद्रेति। जगणतगणजगणैर्गुरुद्वयेन चोपेंद्रवज्रा नाम। अनंतरेति इंद्रवज्रो
पेंद्रवज्रालक्षणसहितपादैर्युक्ता उपजातयो नाम। एवं प्रकारेणान्यास्विंद्रवंशादिमिश्रितासु जातिष्विदमेवो
पजातिरिति नाम स्मरंति प्रयोगवशात्। तत्र वंशस्थोपेंद्रवज्रामिश्रिता यथा वाल्मीकि रामायणे सुंदरकांडे नमो

दै २

इंद्रवज्रेंद्रवंशोपेंद्रवज्रावंशस्थमिश्रिताः यथा प्रबोधचंद्रोदयनाटके विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिर्वाराणसीमु
वृ॰ र॰ क्तिपुरीति त्यथा। अतः कुलोच्छेदविधिं विधित्सुर्निर्वस्तुमत्रेच्छति नित्यमेव सः। एवम् प्रयोगवशादन्यदपु
टी॰ दाहरणीयम् एतेन समस्तानां जातिमिश्रिणामुपजातित्वमिति द्वयोरेव जात्योर्मिश्रणे उपजातित्वमि
ति व्याचक्षाणानां प्राचां ग्रंथा अनादरणीयाः। इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रामात्रलक्षणकपादोपजातिभेदसं
॥ १६ ॥ ख्यामाह एकत्रेति। तयोरिंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोरन्यतरो भेद एकस्मिन्पादे द्वयोस्त्रिषु वा स्यात्तदा चतुर्दशो
पजातयो भवंति। यथा उइंइंइं १ इंउइंइं २ उउइंइं ३ इंइंउइं ४ उइंउइं ५ इंउउइं ६ उउउइं ७ इंइंइंउ ८
उइंइंउ ९ इंउइंउ १० उउइंउ ११ इंइंउउ १२ उइंउउ १३ इंउउउ १४ । इति एतासां क्रमेण नामान्यपि प्रा
क्तेते पिंगलेऽभिहितानि। यथा कीर्तिर्वाणी माला साला हंसी माया जाया बाला आर्द्रा प्रेमा रामा रिद्धि

एकत्र पादे चरणद्वये वा पादत्रये वान्यतरः स्थितश्चेत्। तयोरिहान्यत्र तदोहनीयाश्चतुर्दशो
क्ता उपजातिभेदाः। नजजलगैर्गदिता सुमुखी। दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गौ। शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गो
ब्धि॰ तासु रणा इति। तत्राद्यायाः कीर्तेरुदाहरणम्। समानसीमेरुसखः पितॄणां कन्यां कुलस्य
स्थितये स्थितज्ञः। मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे। एवं वा एकपादेऽपि स्वयमुदा
हरणीयम्। अनंतरोदीरितेति लक्षणाक्रांतत्वादुक्ता एव न च स्युपजातिः। एकत्र पादे इति तु रामाख्याद्वा
दशी नजेति। नगणजगणाभ्यां सहितैर्जगणलघुगुरुभिः सुमुखी नाम। दोधकमिति। भगणत्रय
गुरुद्वयेन दोधकं नाम। अत्र भभभादिति समाहारद्वंद्वः इति भट्टाः वस्तुतस्तु द्वंद्वविधेरनेकसुबंत
विषयत्वादत्र चांतरंगे कृष्णे प्रसंगेन तदाभावप्रसंगः कथमन्यथाकरावित्यादौ न द्वंद्वः तस्माद्भात्त १५
रोभो भभस्तादुत्तरो भो भभ [illegible] शालिनीति। मगणात्तगणद्वयेन गुरुद्वयेन च

मगण रगण

वातोर्मीति। मगणभगणतगणैर्गुरुद्वयेन शालिन्येव वातोर्मीति ज्ञेया। भ्रमेति। मभनलघु गुरुभिर्भ्रमरविलसितं नाम। रादिति रगणात्परं नगणैर्लघुगुरुभ्यां स्वागतानाम। स्वागतेति। रगणनगणभगणैर्गुरुद्वयेन स्वागतानाम। ननेति। नगणद्वयेन मगणेन गुरुद्वये न च वृत्तानाम यतिः शालिनीवत्। ननरेति। नगणाभ्यां रगणलघुगुरुभिश्च भद्रिकानाम श्येनिकेति। रगणजगणरगणलघुगुरुभिः श्येनिकानाम। मौक्तिकेति। भतनगणैर्गुरुद्वयेन श्रीनाम पंचभिः षड्भिश्च यतिः ॥ मौक्तिकमालानाम पंचसु षट्सु च यतिः संप्रदा

वातोर्मीयं कथिता म्भौ तगौ गः। म्भौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम्। स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्। ननसगगुरुरचिता वृत्ता। ननरलगुरुभिश्च भद्रिका। श्येनिका रजौ रलौ गुरुः। मौक्तिकमाला यदि भतनाद्गौ। उपस्थितमिदं ज्सौ ताद्गकारौ। पंचरसैः श्री भतनगा गौ। स्यात् जगती। चंद्रवर्त्मनिगदंति रनभसैः। जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ। स्यादिंद्रवंशा ततजैः रसंयुतैः। इह तोटकमंबुधिसैः प्रथितं। द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ। वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम्। प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ॥ उपस्थितमिति जसतगणैर्गुरुद्वयेन चोपस्थितं नाम। पंचेति भतनगणैर्गुरुद्वये श्रीनाम पंचभिः षड्भिश्च यतिः। जगत्यां द्वादशाक्षरपादा। चंद्रेति। रनभसगणैश्चंद्रवर्त्मनाम चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः। जतेति। जतजरगणैर्वंशस्थं नाम स्यादिति तगणद्वयेन जरगणाभ्यां चेंद्रवंशा नाम। इहेति। इह अंबुधिसैः सगणैस्तोटकं प्रथितं तत्र पदलोपी समासः। त

नाम। द्रुतेति। नभभरगणैर्द्रुतविलंबितं नाम। वसुयुगेति नगणद्वयेन मगणयगणाभ्यां च पुटो नाम। अथ भिश्र

२

५ नजजरगैः २ औरु

मालतीनाम प्रभावद्यतिरितिवृत्तः । नयुगेति नगणयुगेन रगणयुगेन च युक्ता गौरीनाम । अभिनवेति । नजजरगणैः
भिश्च यतिः । महास्रग्विणीश्वरेति पाठं धृत्वा सप्तभिः पंचभिश्च यतिरित्याहुः तच्चिन्त्यं पुटो नौ म्यौ वसु
समुद्रा इत्यनेन विरोधात् । प्रमुदितेति नगणाभ्यां रगणाभ्यां च प्रमुदितवदना नाम ॥ नयेति नय
नयगणैः कुसुमविचित्रा नाम । रसैरिति जसजगलोन्नरो जसगणौ पवसाजलौ द्रुतगतिः रसाश्चैस्यैक
शेषैः षड्भिः यतिः । भुजंगेति चतुर्भिर्यगणैर्भुजंगप्रयातं नाम । रैरिति । चतुर्भी रगणैः स्रग्विणी नाम
भवीति नभजगरैः प्रियंवदा नाम । त्याविति । तयतयगणैर्मणिमाला नाम गुहः स्वामिकार्त्तिकेयः
मेनाकोद्गिरिर्भगुहः इत्यमरः । तस्य वक्त्रैः षड्भिर्यतिरित्यर्थः । धीरैरिति नभजरैर्ललिता नाम । प्रमिते
ति । यद्वा सजौ सगणद्वयं च सा प्रमिताक्षरा नाम । ननेति ननभरगणैरुज्ज्वला नाम सहिताश्रेणी ।
नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा रसैर्जसजसाजलौ द्रुतगतिः भुजंगप्रयातं भवेद्यश्चतुर्भिः । रैः स्रग्विणी
ता स्रग्विणी संमता । भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः । धीरैरभाणि ल
लिता तभौ जरौ । प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता । ननभरसहिता महितोज्ज्वला पंचाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी
ममौ यौ । अश्वच्छेदोऽभिर्जलधरमाला म्भौ स्मौ । स्युर्वनमालिका नजभयैः स्यात् स्वरशरविरतिर्न्नौ
ररौ प्रभा भवति नजावथ मालती जरौ । नयुगरयुगयुता गौरी मता । अभिनवतामरसं नजाद्यः
चतुर्निभौ सान्त्ययुता ललना । ललितमभिहितं नौ म्लौ नामतः । द्रुतपदं नभजयैः कलितं स्यात् ॥
पंचेति । मगणद्वयेन यगणद्वयेन च वैश्वदेवी नाम पंचभिः सप्तभिश्च यतिः समावित्यभिधानं ममौ याविति पाठः श्रे
यान् एवमग्रेऽप्यूह्यम् अश्वीति । ममसमगणैर्जलधरमाला नाम चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः इहेति नजभय
गणैर्वनमालिका नाम । अष्टभिश्चतुर्भिर्यतिरिति प्राञ्चः । स्वरेत्यनुपाधिनस्वपंचभिः सप्तभिश्चेति मन्यते ।
स्वरेति । नगणद्वयेन रगणद्वयेन च प्रभा नाम सप्तभिः पंचभिश्च यतिः । भवतीति नजजरगणैस्तामरसं नाम ॥

ननमरैः सा मालिनी नाम । धृतिरिति नभजरैः द्रुतपदं नाम ॥ ॥

२५ सं २५ स

अतिजगत्यां। त्रयोदशाक्षरे पादे। वेदैरिति। मतयसगुरुभिर्मत्तमयूरं नाम चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः। यमा
विति। यमररगुरुभिश्चंचरीकावली नाम। चतुरिति। जभसजगुरुभिः रुचिरा नाम। चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः
तरगेति। ननततगुरुभिः क्षमा नाम सप्तभिः षड्भिश्च यतिः सजेति। सजसजगुरुभिर्मंजुभाषिणी नाम पं
चभिरष्टभिर्यतिः। ननेति ननतरगुरुभिश्चंद्रिका नाम चतुर्भिर्यतिः। म्नाविति मनजरगुरुभिः प्रहर्षि
णी नाम त्रिभिर्दशभिश्च यतिः। शक्वर्यां चतुर्दशाक्षरे पादे। म्नाविति। मतनसैः गुरुद्वयेन चासंबाधा ना
म पंचभिर्नवभिश्च यतिः। ननेति ननरसलघुगुरुभिरपराजिता नाम सप्तभिः सप्तभिर्यतिः। ननेति। न
अतिजगत्यां वेदैरंध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्। यमौ रौ विख्यातां चंचरीकावलीगः। चतुर्ग्रहैरिति रुचिरा
जभौ सजगाः। तु रुगा रसयतिर्नौ ततौ गः क्षमा। सजसा जगौ भवति मंजुभाषिणी। ननतरगुरुभिश्चंद्रिका
चतुर्भिः। म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्। शक्वर्यां म्तौ न्सौ गावष्टग्रहविरतिरसंबाधा। ननरस
लघुगैः स्वरैरपराजिता। ननभनलगिति प्रहरणकलिका। उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः। सिं
होन्नतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन। उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन रामेण सेयमुदिता मधुमाधवी
ति। इंदुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः। द्विः सप्तच्छिदा लोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत्। अतिशक्वर्यां द्वि

५२ ननरसलघुग्युगितिशशिकला॥ ॥ ॥ ५६

नभनलघुगुरुभिः प्रहरणकलिकानाम यतिः सप्तभिः। उक्तेति तभजजगुरुद्वयेर्वसंततिलका नाम। अस्या
एव संज्ञांतरमाह। सिंहोन्नतेत्यादिपादत्रयेण। सिंहोन्नतेयमिति काश्यपः। उद्धर्षिणीति सैतवः। मधु
माधवीति रामः इति तिस्रो मतभेदेन संज्ञा वेदितव्याः। शोभावतीत्यन्ये। इंदुवदनेति। गुरुद्वयसहितैर्भज

स्वगिति। षड्भिर्नवभिश्च यतौ शशिकलैव मालानाम। वसुहयेति। अष्टभिः सप्तभिश्च यतौ शशिकला
या एव मणिगुणनिकर इति नाम। ननेति ननमययैर्मालिनी नाम भोगिभिर्नागैः रष्टभिर्यतिरि
ति यावत् लोकैः सप्तभिश्च यतिः। भवतीति नजभजरैः प्रभद्रकं नाम सप्तभिरष्टभिश्च यतिः। सजेति
सजननयैरेलानाम पंचदशभिर्यतिः। म्नाविति मनमययैश्चंद्रलेखानाम यतिः स्वाष्टा। अष्ट्यां षो
डशाक्षरे पादे। भ्राविति। भरात्पंत्रिभिर्नैर्गुरुणा च ऋषभगजविलसितं नाम स्वराः सप्तभिः स्वं विच्छेद
इत्यर्थः। नजेति नजभजरगुरुभिर्वाणिनी नाम। लघुरिति। पूर्वं लघुः पश्चाद्गुरुरिति षोडशाक्षरैः पंच
चामरं नाम। पंचेति पंचभिर्भैर्गुरुणा च स्वगति नाम। अत्यष्ट्यां सप्तदशाक्षरे पादे रसैरिति। यमनसभ
स्वगिति भवति रसनवकयतिरियम्। वसुहयपतिरिह मणिगुणनिकरः। ननमययुतेयं मालिनी भो
गिलोकैः। भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम्। सजनाननयौ शरदशयतिरियमेला। म्रौ म्यौ यं तौ भवेतां
सप्ताष्टकैश्चंद्रलेखा॥ अष्ट्यां भ्रौ त्रिनगाः स्वराः स्वमृषभगजविलसितम्। नजभजरैः सदा भवति वा
णिनी गयुक्तैः। लघुगुरुनिरंतरं यदा स पंचचामरम्। पंचभकारयुता। स्वगतिर्यदि चांतगुरुः। अत्य
ष्ट्यां रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः। शिखरिणी। जसौ जसजलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वीगुरुः। दिग्भि
र्वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः। रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा। मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ
नतौ ताद्गुरू चेत्। हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम्। मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिं वद कोकिलकम्॥
लघुगुरुभिः शिखरिणी नाम षड्भिरेकादशभिश्च यतिः। जसाविति। जसजसयलघुगुरुभिः पृथ्वी नाम अष्ट १९
भिर्नवभिश्च यतिः। दिग्भिरिति भरनभनलघुगुरुभिर्वंशपत्रपतितं नाम दशभिः सप्तभिश्च यतिः स्यात्। रसेति। नस

नमित्यभिधानात्। षड्भिरिति यावत्। चतुर्भिश्च यतिर्भ्रन्त्रकं(?) दकमेव॥१॥ त्रोटुटीका

भिः कंचिरेजल्मनमघ्यौक्लोकिलकंनामवदेति शिष्योपदेशः॥ धृत्यामष्टादशाक्षरे पादे। स्यादिति। मततनय
ययैः कुसुमितलतावेल्लितानाम पंचभिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः मादिति मसजजभरैर्हरिणप्लुतं नामश्च
ष्टभिः पंचभिश्च यतिः यदीति नाभ्यां चतुर्भिश्चैरेश्च महामालिकानाम। पंचेति। पंचभिर्भैः सगणेन च
स्रगतिर्नाम अतिधृत्यामेकोनविंशत्यक्षरपादे। नयुगेति नाभ्याम गुरुस्ततो लघुः पुनर्गुरुरित्या
द्यैकोनविंशत्यक्षरैः पंचचामरोनाम। रसेति। यमनसररगुरुभिर्मेघविस्फूर्जिता नाम षड्भिः षड्भिः
धृत्यां स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ। मात्सौ जौ भरसंयुतौ कविवाणैः हरिणप्लु
तं। यदि हनयुगलं ततो वदरैके महामालिका। पंचभकारकृता स्रगतिर्यदि चांतसतिरता। अतिधृ
त्यां नयुगगुरुलघुनिरंतरं यदासपंचचामरः। रसर्त्वश्वैर्य्मौ न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्या
त्। सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्। कृत्यां। त्रेयासप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता म्लौ
गः सुवदना॥ त्रीरजौगलौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम। प्रकृत्यां। म्रभ्नै र्यानां त्रयेण त्रिमु
नियतियुता स्रग्धराकीर्तितेयम्। आकृत्यां। भ्रौ नरनाव्यपगुरुर्दिगर्कैर्विरमं हि भद्रकमिदम्
विकृत्यां यदिह नजौ भजौ भजौ भलगा अश्वललितं हरार्कयतितम्॥
सप्तभिश्च यतिः। सूर्येति। मसजसततगुरुभिः शार्दूलविक्रीडितं नाम द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः कृत्यां वि
शत्यक्षरपादे। त्रेयाइति। मरभनयभलघुगुरुभिः सुवदना नाम सप्तभिः २ षड्भिश्च यतिः त्रिरिति। रजर
जरजगुरुलघुरूपेण लक्षणेन वृत्तं नाम विधिरि[illegible] गणाविन्यस्यः। संहितायां द्वलोपइतिदी

धेः॥ प्रकृत्यामेकविंशात्यक्षरे पादे। म्रभ्नैरिति। मर

मनयययैः स्रग्धरानाम त्रिवारं सप्तसु यतिः। आकृत्यां द्वा
विंशत्यक्षरपादे। यदिहेति। नजभजभजभलघुगुरुभिरश्व
ललितं नाम एकादशभिर्द्वादशभिश्च यतिः॥ ॥ ॥

लघग१

मवेति। अथ दशपंचदशाक्षरचरणौ सत्यां ममतननननलघुगुरुभिर्मत्ताक्रीडा नाम। अष्टभिः पंचभिर्दे
शभिश्च यतिरिति व्याचष्टां गाः शरेति भिन्नं पतितु स्थानमिति वभ्राम। यदाह स्वत्वकारः
मत्ताक्रीडा मौ त्नौ न्लौ गवसुपंचदशकाविति अत्र हि वसुपंचदशकाविति द्विवचनात्तु पंचमे यतिः
एतत्तत्त्वविरोधादेवमत्ताक्रीडामिति नपुंसकपाठोपि तदुक्तः। संकृत्यां चतुर्विंशत्यक्षरपादे
भतेति भतनसभभनयैस्तन्वी नाम भताः निपंचतत्संकेलितान्तःयोर्द्वादशभवंति तेर्यतिः
इतैः सप्तभिर्द्वादशभिर्यतिरित्यर्थः। पत्त्वपंचभिः सप्तभिर्द्वादशभिश्च स्वच्छाणयोर्व्याचष्टुस्तत्र
मत्ताक्रीडा मौ त्नौ न्लौ गिति भवति वसुदशाय तियुता। संकृत्यां भतमुनी नैर्यतिरिह मत्तना: स्मौ
भनयाश्च यदि भवति तन्वी। अतिकृत्यां क्रौंचपदा भ्मौ सौ ननना: न्गाविषुशरवसुमुनिविरतिरिह
भवेत्। उत्कृत्यां वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजंगविजृंभितम्। मौ ना:
षट्सगगाविति यदि नवरसरसशरयति युतं मपवाहाख्यम्। यदिहनयुगलं तत: सप्तरेफास्तदा
चेद्वह्निशिष्टप्रपातोभवेद्दंडक:॥१॥ ॐ सूर्याय नमः श्रीरामाय नमः॥ ॥ ॥
त्रविरुद्धम्। तथा च स्तत्वं तन्वी भ्मौ क्सौ भौ न्यौ द्वि इत्यादि इति। अतिकृत्यां पंचविंशत्यक्षरे पादे क्रौं
चेति भमसभननननगुरुभिः क्रौंचपदानाम पंचभिः १२ अष्टभिश्च सप्तभिश्च यतिः। उत्कृत्यां ष
ड्विंशत्यक्षरपादे। वास्विति। ममतनननरसलघुगुरुभिर्भुजंगविजृंभितं नाम अष्टभिरेकादशभिः
सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः। मद इति मगणेन षड्भिर्नगणैः सगणेन गुरुभ्यां चापवाहाख्य नवभिः षट्पंच
स यतिः। इत्युक्तादधिकाक्षरास्तेऽपरेऽपि दंडकानामाहर नगणाभ्यां सप्तभी रगणैश्चंडवृष्टिप्रपा

वृत्ति

प्रतिचरणेति। दंडकं चरणेषु विवृद्धैरगणैरर्णादयो दंडका ज्ञेयाः। अत्रायं तात्पर्यकः संग्रहः। चंड
वृष्टिप्रताख्यो दंडको नगणद्वयात् रगणैः सप्तसंख्यैः स्याद् दशैस्तत्र एभिरुच्यते। अर्णो वा नवभि
र्ज्ञेयो व्यालस्तु दशभिर्भवेत्। जीमूत एकादशभिः स्यैर्लीलाकरो भवेत्। त्रयोदशभिरुद्दामः
शंखनामा ततः स्मृतः। स चतुर्दशभिर्ज्ञेयः ततः पंचदशादिभिः। आगमाद्याश्च विज्ञेया दंडकार
गणैर्युताः। आद्यद्वयोरुदाहरणे मूले प्रदर्शिते। अर्णो वायं यथा मत्तोन्नतजस्तवत्तभास्करे। नरवरजस
वंतसिंहस्य बुंदेलचूडामणेः शौर्यनीरार्णववाकुमासाद्य चेच्चद्युतिः गगनगकेवालकालस्वरूपा
प्रतिचरणविवृद्धरेफैः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशंखादयः॥२॥ प्रचितकस
मभिधो धीरधीभिः स्मृतो दंडको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः॥ इतिश्रीभट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाक
रे समवृत्ताभिधानस्तृतीयोऽध्यायः॥ विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रं॥
वृंदः फुरिताराति सामंतसीमंतनीनेत्रनीराशयः रिपुराशाधरकीर्तिमूर्तिस्फुरत्कौमुदीसंवृणोतिस्व
यं स्वर्णमन्मुष्टिसौदामिनीमंडितः। कलयति च सपत्नभूपपृत्नापालिदावानलज्वालया दह्यमाने जग
तीतले धारया एवं व्यालादिष्वपि स्वयमुदाहरणीयं। प्रचितेति नगणद्वयात्सप्तभिर्यगणैः प्रचितकना
मा दंडकः। प्रचितक इति समभिधा यस्य इति विग्रहः उदाहरणं त्वेतदेव द्रष्टव्यमित्यन्येषामपि गणानामु
पलक्षणं। कविप्रयोगानुद्घटितानामपि दंडकानां सिद्धत्वात्। अत्र चंडवृष्ट्यादावि विगणवृद्ध्या
दंडकभेदा ज्ञेयाः। अनेके नाम्नां दंडकानां प्रचितइत्येव संज्ञा। तदुक्तं सूत्रकारेण शेषः प्रचित इति। इति

श्रीवृत्तरत्नाकरे तृतीयः॥३॥ अथार्द्धसमवृत्तान्याह। विष
मे इति। प्रथमतृतीयरूपे विषमे पादे ससस लघुगुरवः। समे

द्वितीयचतुर्थरूपे तु त्रयो भगणाः द्वौ गुरू च तदुपचित्रमुक्ता
म॥ अर्द्धसमत्वादर्द्धमुदाहृतम्। एवमुत्तरत्रापि॥ ॥ ॥

भद्रपमिति विषमे त्रिभिर्भगणैर्गुरुभ्यां च समेन जजयैर्द्रुतमध्या नाम। सयुगादिति। विषमे त्रिभिः स
२२. गणैर्गुरुणा च समे त्रिभिर्भगणैर्गुरुभ्यां च वेगवती नाम। ओज इति विषमे तजरगुरुभिः समे मसजै
॥१८॥ र्गुरुभ्यां च भद्रविराट् नाम। असमन इति। विषमे सजसगुरुभिः समे भरनैर्गुरुभ्यां च केतुमती नाम।
आख्यानिकीति। यदा विषमे द्वौ तगणौ जगणो गुरू च समे च जतजगुरु श्च तदाख्यानिकी नाम॥ गुरु ३।४
जतावितिः। विषमे जततजगुरुभिर्गुरुणा च समे ततजगुरुभिर्गुरुणा विपरीताख्यानिकी नाम॥
वर्णविशेष भद्रपमौजगतं गुरुणाचेत्॥ युजि च नजौ ज्यय्युतौ द्रुतमध्या। सयुगात्सगुरू विषमे चेत् भाविह वेग
वती युजि भाद्गुरुकौ। ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत्। म्सौ ज्गौ भद्रविराड् भवेदनोजे। असमे सजौ सगुरूयुक्तौ ग३
केतुमती समे भरनगाद्गः। आख्यानिकी तौ जगुरू गोजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्। जतौ जगौ गो
विषमे समे स्यात् तौ ज्गौ गएषा विपरीतपूर्वा। सयुगात्सलघू विषमे गुरुर्युजि नभौ च भरौ च हरि
णप्लुता। अयुजि ननरला गुरुः समे तुमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ। अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा। वदंत्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः पुष्पिताग्राभिधं केचि
दौपच्छंदसिकं यथा॥ तथेति पाठो वा॥
सयुगादिति। विषमे त्रिभिः सगणैर्लघुगुरुभ्यां च समेन भभरैर्हरिणप्लुता नाम। अयुजीति। विषमे न
नरलघुगुरुभिः समेन जजरैरपरवक्त्रं नाम। अयुजीति। विषमे ननरयैः समे नजजरगुरुभिः पुष्पिता
ग्रा नाम। वदंतीति। अपरवक्त्रस्य वैतालीयस्येति सामान्यसंज्ञामेव पंडिता आहुः तल्लक्षणाक्रांतत्वात्
एवं पुष्पिताग्राया औपच्छंदसिक संज्ञां केचित् वदंति ना महर्षिरित्यर्थः॥ ॥ रामा राम राम राम॥ १८

विषम इति। विषमे सगणद्वयं जगणो गुरू च समे भरयगणा यस्याः सा वसंतमालिका नाम। स्यादिति। वि
षमे रजरजयुता समे जरजरगुरुयुता यवाद्यवशाद्यात्परामतीयवमतीनाम्नी भवेदित्यर्थः। एतस्या अ
मरावती नामेति सूत्रलक्षणत्रमलं चित्यं। यदपि स्यादित्यस्य भवतीति व्याख्यानं तेनाकारितदपि नि
र्मलं लिङ्। विध्यर्थत्वेन वर्त्तमानार्थद्योतकतायाअभावात्। न हि स्यादित्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकता भवती
त्येतदर्थेकाव्ययत्वे प्रमाणमस्तीति प्रपंचितं पाणिनीयपरीभाषाभास्करे स्माभिः। इति चतुर्थोऽध्यायः
॥ अथ विषमवृत्तान्याह। मुखपाद इति। यस्याद्यः पादोऽष्टभिर्वर्णैर्द्वितीयो द्वादशात्वैरस्तृतीयः षोडशा
विषमे ससजा गुरू समे चेत्सभरा यश्च वसंतमालिकास्ता। स्याद्युग्मके रजौ रजौ समे च जरौ रजरौ।
गुरु एवात्यपरामतीयं॥ इति चतुर्थोऽध्यायः॥४॥ मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः परे स्युर्मकरालयैः क्रमाद्भाः
संततं यस्य विचित्रैः पादैः संपन्नसौंदर्यं तदुदितममलमतिभिः पदचतुरूर्ध्वमभिधेयवृत्तं। प्रथमम
दितवृत्ते विरचितविषमचरणाभाजि गुरुकयुगलनिधनमिह सहितं आपीडा। लघुविरचितपद
वितति यतिरिति भवति पीडः॥
रैः चतुर्थो विंशत्यक्षरैरित्येवं चतुर्भिर्वर्णैर्वर्द्धमानाः पादास्युस्तद्विचित्रपादसंजातसौंदर्यं पदचतुरूर्ध्वं
नाम। अत्र गुरुलघुनियमो नास्ति प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्ध्वमिति सामान्यतः सूत्रकारोक्तेः॥
अस्य भेदमाह। प्रथममिति। प्रथममुदितवृत्ते चतुरूर्ध्वनामके पादान्ते वर्णवृत्तसंख्येयमध्ये प्रतिपाद
मंत्यौ द्वौ वर्णौ यदि गुरू स्यातां तदा तस्यापीड इति नाम॥ तदाह। गुरुकेति गुरू एव गुरुकस्तद्युगलं निधन
मंतो यस्य सः आपीडापरसर्गोणसहितः पीड आपीडनामक इत्यर्थः तथैव विशेषणं लघुविरचिते त्यादि सं

आपीडस्य भेदानाह। प्रथममिति। प्रथमं चरणं प्रथमः पाद इतरचरणसमस्थं द्वितीयचरणसमस्थं लक्षणं
द्वादशमात्रस्वरूपं श्रयति अवलंबते इतरद्वितीयपाद इतरगदितं प्रथमपादगदितमष्टादशस्वरूपं लक्ष
णमवलंबते अयमर्थः आपीडस्य यदा प्रथमद्वितीयौ चरणौ व्यत्ययरचितौ तृतीयचतुर्थौ तु यथा
वं. २ स्थितावेव तदा कलिकानामेति अस्या मंजरीति नामेति सूत्रकारः। यत्तु कलिकामंजर्योः पर्यायत्व
= मिति सल्लक्षणं तत्स्मरणादिकं कलिका कोरकः पुमानिति वल्लरी मंजरी स्त्रियामिति चामरेणाभिन्ना
॥१८॥ र्थताया उक्तत्वात्। एतेन स्फुरत्कुचकुंभयोरुपरि मणिमंजरीत्यादि दशमसर्गगतगीतगोविंदस्या

प्रथममितरद्वचरणसमस्थं श्रयति सपदि लक्ष्म इतरदितरगदितमपि यदि च समकु। चरण
युगलकमविकृतमपरमिति कलिका द्विगुणयुतसकलचरणांता मुखचरणगतमनुभव
ति च तृतीयं चरणमिह हि लक्ष्म प्रकृतमखिलमपि यदिदमनुभवति लवलीसा॥ ॥ ॥

ख्या
रूपदीव्याने रत्नलतेति जगद्धरोक्तमणिमंजरीपदव्याख्यानमपि परास्तम्॥ द्विगुणेति। प्रथमचरणे
न सामान्यलक्षणानुवादः द्वंद्वः प्रथमयपस्यास्तृतीयपादः प्रथमपादस्य मध्यादारभ्य लक्षणम
वलंबते शेषं प्राग्वत्सा लवलीनामदाक्षिणात्येषु राय आवलीति भाषया प्रसिद्धा लवली तु च्य
ते हरफारेवरीत्यन्यदेशभाषया प्रसिद्धा तथा च रत्नाकरनिघंटुः वातलं कफपित्तघ्नं सुगंधि
लवलीफलमिति। एतेन लवली लवलीलाभिर्लास्यलीलालयं किले तिभगवद्व्यासोक्ते व्याख्या
नालं चचलवल्ललावुलताविशेषा [illegible] लकमेवेति नादरणीयम्॥ ॥ १८

चरणमेकतइति। प्रथमं चरणं द्विती..... यनोविलंबेन पठेत् अर्द्धांते यतिरितिभावः॥२॥ तोटुटीका

प्रथममिति। यस्याश्चतुर्थश्चरणः प्रथमपादस्य मणिदारत्वमवलंबते शेषं प्राग्वत्साऽमृतधा
रानाम् । अवसितीत्याद्यप्यनुवादः पूर्ववत् । अत्र कलिकायामाद्यः पादो द्वादशाक्षरो द्विती
योष्टाक्षरोत्ततीयः तृतीयः षोडशाक्षरश्चतुर्थो विंशत्यक्षरः। लवल्यां द्वादशाक्षर आद्यः
षोडशाक्षरो द्वितीयोऽष्टाक्षरस्तृतीयो विंशत्यक्षरश्चतुर्थः अमृतधारायां द्वादशषोडशाविंश
त्यष्टाक्षराः क्रमेण पादाः प्रथमस्य विपर्यासे मंजरी लवल्यमृतधारा इत्यत्र स्तवे प्रथमस्य
विपर्यासमात्राभिधानात्सामान्यक्रमाप्यनुज्ञाभावान्निकर्षइतिभट्टकेदाराभिप्रायः इतिपद
प्रथमंमधिवत्ततिर्यदितुर्यं चरमचरणपदं संवसितिगुरुयुगमंत्। अविकलमपरमुपरिगतमि
तिललितपदयुक्ता तदियममृतधारा। सजमादिमेसलघुकौच नसजगुरुकेरथोद्गता त्र्यंघ्रि
गतभनजलागयुताः सजसाजगौचरणमेकतः पठेत्। चरणत्रयंव्रजतिलक्ष्म यदिस
कलमुद्गतागतं। नौभगौभवतिसौरभकं। चरणंयदीहभवतस्तृतीयके। नयुगंसकारयुगलंच
भवति चरणे तृतीयके तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं। द्विशेषमस्यवलुत्तस्यकंम्। इत्युद्गताप्र
चेत्यरूद्धप्रकरणम्। सजमिति। यस्याआदिमेप्रथमेपादे सगणजगणौ सगणलघू च अथद्वितीयेपा
देनगणसगणजगणगुरुवस्तृ अथ तृतीयपादेतु भगणनगणजगणलघुगुरवश्चतुर्थे सगणजगणसगण
जगणगुरवः सा उद्गतानामवृत्ता पूर्वोक्तयतिनियममाह चरणेति। यस्यतृतीयेपादे रगणनगणभ

स्याविति यत्र प्रथमे पादे म स ज भा गु रूच द्वितीये स न ज र गुरवस्तृतीये द्वौ म गणौ स गण श्च
वृ॰ २॰ तुर्ये त्वथो न ग ण ज ग ण य गौ गो चेत तदुपस्थित प्रचुपितं नाम। प्रथमं चरणं पृथक् पठनीयं न तत्
॥ २॰॥ तावत् द्वितीयेन सहाविलंबेन अन्यत् त्रितयं त्वेकत ऐक्येनाविलंबेनेत्यर्थः। नौ पादे इति
पस्तृतीयपादे द्वौ न गणौ स गण न गणौ न गण स गणौ चेति षड् गणाः। शेषे पाद त्रये उ
पस्थित प्रचुपितवत् वर्धमानं नाम। लघुसंदर्भ त्वेवं पिंगलाद्यैर्गदितं अत्र प्रथमांघ्रौ कृताय
ति शोभितदावर्धमानमिति चेद् अर्थस्त्वथ इति पूर्वं यतेरनुवादानानन्वितः। एवं सति प्रथमांघ्रि
स्थौ ज भौ गौ प्रथमांघ्रिरेकतः पृथगन्यत्। त्रितयं स न ज र गास्ततो न नौ ससः त्रिनपरिकलितज
यौ प्रचुपितमिदं उदितमुपस्थितपूर्वम्। नौ पादे तृतीयके स नौ न स पुनौ। प्रथमांघ्रिकृत
यति तु वर्धमानं। त्रितयमपरं न विपर्ययं सहस्रामिह भवति प्रवरमतिभिरिति गदितं लघुवृत्तम्।
कृतयतीहेति तु श्लोकपाठांतरकल्पनापि न। यथा श्रुतपाठान्वयसामंजस्ये सहृदयचमत्कार
मावहति। महात्मा तु प्रथमांघ्रिकृतयति स्थितेत्येकं पदं तत्र द्विवंतेयत्यामन्यते प्रथमास्य तद्द्वितिव्युत्प
त्तैः तेन भावस्त्वागमशासनस्यानित्यत्वादित्याहुः। स्यादेतद्यदि कर्मणि क्तिः प्रस्यात्तदा एवहितन्त्रदुर्ल
भः कर्त्तरि क्तिरिति कर्त्तर्य्येव तत्प्रवृत्तेः। यत्र तु लक्षणः प्रथमांघ्रिकृतयतिरिति क्रियाविशेषणमिति त्वा
ह तत्र। म्रदुपचतीत्यादिवत् क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वनियमात् तपुंसकत्वापत्तेः। ॥ ३०॥

[illegible]

भाषादौ तेन स्वनेनपादांतत्वान्नकारस्यानुगुरुत्वं बोध्यं पर्यायमलका

अस्मिन्निति। अस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते यदि तत्तृतीयेतजरगणाः स्युः शिष्टेषु पादेषूपस्थितप्रचुपितवल्लक्षणं प्रथमपादे यत्त्रिश्रुतछंदोविराडृषभं नाम अस्य ऋषभमेवार्षभं स्वार्थिकोऽणांछंदः सगणायनहेतुतत्वं सतात

स्मितिध्येयम्। येन प्रथमे यत्रार्षभं प्रतिपाद्यते सा छंदोविराडितिछंदोभेदमाहुस्तेग्रमाणाभावादुपेक्ष्याः

इत्युपस्थितप्रचुपितप्रकरणम्। अथानुक्तछंदसो लक्षणमाह विषमेति। क्रमभेदात्संख्याभेदाद्वा विषमा

णि अत्र दशाणि लघुगुरवो येषु विषमाक्षराः ते पादा यस्मिन् तद्योक्तं वा अपवा पादेऽसंतःसंख्याकपादैः त्रै४

श्लोकप्रभृतिभिर्विसदृशं पंचादिसंख्यपादविशिष्टमित्यर्थः तदेवाह। यछंदो नेति यछंदः प्रागनोक्तं तस्य

अस्मिन्नेववत्तृतीयके पदा तजरगाः स्युः प्रथमे चरविरतिरार्षभं बृंजंति तं छंदोविराट्पूर्वस्थि

तेन त्रितयमपरमेषि यदि पूर्वसमं स्यात्॥ इत्युपस्थितप्रचुपितप्रकरणम्॥ विषमाद

क्षरांघ्रिकं वा रपादं वा पादैरसमं धर्मवत्। यछंदो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम्॥ ॥

गाथेति नामेत्यर्थः। यत्तु पदचतुरूर्ध्वादीनां गाथात्वं निवारयितुमाह यदितीत्याहुः। तद्विद्वित्वापादेरसमित्व

३४ नेनैव तेषां गाथात्वस्य निरस्तत्वात् वस्तुतस्तु यछंदस्त्यादेव गाथालक्षणं विषमेत्यादित्वेकं लक्षणं त इत्यादि वदनु

वादकं छंदः प्रस्तारयेतिज्ञेयम्। यदुक्तं सूत्रकारेण अथानुक्तं गाथेति विषमाक्षरपादत्वेन विषमे वकारिकोदा

हरणं क्रमेण पदान्तपनवाक्षरपादघटितत्वात्। एतेन देवास्सरमभृद्युदुंदुभिरमवशातपुरा महिषेसुराणा

मधिपे देवानां च पुरंदरे भतिना केरेयपराणेय विख्यातं। एवं मतितछ्यारव्यातः गणांछंदसत्वकल्पनानअश्रेया॥

था म

वृ. र. ।।४३।। काद्दरस मित्यस्योदाहरणप्रदर्शनं प्रतिजानीते दशाधर्म्मं वदिति । दश धर्म्म शब्दवती भारतस्याषट्पदी गाथोदाहर
णमित्यर्थः । पश्चाद्दशधर्म्मं वदिति मन्तव्यं तं दशधर्म्मशब्दविशिष्टं भारतस्य वाक्यं गाथासंज्ञकं कीर्त्यत इत्यर्थः । तदे
व गाथावाक्यं लिखति दशधर्म्ममिति मत्तः सुरादिपानात् प्रमत्तो ऽनवधानात् उन्मत्तो भूताद्यावेशात् स्पष्ट
मन्यत् । एतेन शब्दतो वार्थतो वापि मनाक्काव्यार्थस्खलनम् । यत्राष्टभिर्वा दशभिरष्टादशभिर्देव वा । षड्भिः शास्त्राव
दे वापि सानंदादिपरिकीर्तिते इत्यादि संग्रहीतं । अत्र समच्छन्दसामप्युक्तादिजातिष्वनुक्तानां कविप्रयोगे बृहत्यपर्तिनां
धौत्सपुरंध्रिमत्तानित्यादीनामेके गाथात्वमाहुः । अन्ये तु तेषामुक्तादिसंज्ञाभिरुक्तत्वेनानुक्तत्वाभावान्न गाथात्वम
व न्ययोक्तादिसंज्ञानामनवकाश इति प्रतिपेदिरे प्राकृते त्वार्याया एव गाथात्वमनुमतम् । यह मे वार हमत्ताहू सप्तअव
सहाई संजुत्ता । जह पहमंतह तीअं दल पंचविहूसीआ गाहा इति । अत्रोक्तादिसंज्ञानां प्रायुक्तानां छंदसामुदाहरणा

उन्मत्तः १ दशधर्म्मं न जानंति धृतराष्ट्र निबोध तान् । मत्तः प्रमत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः त्वरमाणश्च
भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश । इति श्रीभट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकरे पंचमोध्यायः ॥

सितंस्कृतेनवत्प्राकृतादावपि कर्पूरमंजर्यादिग्रंथेभ्यो यथासंभवं स्वरूपमह्यानि । उक्तं च सरस्वतीकंठाभरणे
संस्कृतेनैव केप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिः केपि केचिन्म्लेछादिभाषया । न म्लेछितव्यं यज्ञादौ
स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतं । देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः
पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागधं हीनजातयः इति । इति श्रीमदग्निहोत्रिकुलतिलकायमान श्रीमद्दयाराजिभ २१

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६
२	४	८	१६	३२	६४	१२८	२५६	५१२	१०२४	२०४८	४०९६	८१९२	१६३८४	३२७६८	६५५३६	१३१०७२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

प्रथमपंक्तिः २

अथ प्रागुक्तछंदसां भेदादिज्ञानाय षट्प्रत्ययानाह | प्रस्तार इति | छंदसां भेदादिप्रत्यायकत्वात्प्रत्ययाः
तेषु नष्टादीनां प्रस्तारज्ञानाधीनत्वादादौ प्रस्तारमाह | पाद इत्यादि पद्यद्वयेन | आद्यपंक्तौ सर्वगुरौ शिव
पादे लिखिते ततो द्वितीयपंक्तौ प्रथमगुरोरधो लघुं लिखित्वाऽवशिष्टपादवर्णान् प्रथमपंक्तिस्थादुर
तुल्यानि लिखेत् | अथ तृतीयपंक्तौ द्वितीयपंक्तिस्थगुरूणां मध्ये आद्याद्गुरोरधो लघुं लिखित्वा
ऽवशिष्टानि पादाक्षराणि द्वितीयपंक्तिस्थादुपरितुल्यानि लिखेदित्येवमेवं लेखनविधिं पुनः पुनरा
न्त्यादिपंक्तिषु कुर्यादित्यर्थः || ननु द्वितीयादिपंक्तौ पादवर्णेष्वाद्यस्य गुरुत्वाभावे तस्याधस्तृ
तीयादिपंक्तिषु किं लेख्यमित्याशंक्याह | ऊन इति द्वितीयादिपंक्तिस्थगुरुष्वाद्यगुरोरधस्तात्तृतीया

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलगक्रिया | संख्यानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः ||१||
पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः | यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिं ||२||
ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् | प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छंदोविचितिवेदिभिः ||३||

दिपंक्तौ लिखिताल्लघोः पूर्वस्मिन्स्थाने गुरूनेव लिखेदित्यर्थः | प्रस्तारस्यावधिमाह || यावदि
ति | अत्र पादे इत्युपलक्षणम् तेनार्द्धसमवृत्तेऽर्द्धे इति विषमवृत्ते श्लोके इत्यपि ज्ञेयम् | यदा
पुनरर्द्धसमप्रस्तारेऽर्द्धप्रस्तारद्वयमपि | प्रस्तारद्वयं संहत्य इति | प्रस्तारोऽयमिति | प्रस्तरणं प्रस्तारः ||

श्री

यत्प्रस्तार्यते ऽनेनेति प्रस्तार इति तच्छिष्टत्वं। सोयं छंदःशास्त्रे वोढ्याभिनतः इत्यर्थः। तत्र ज्ञा

५०२ = पादे द्वौ भेदौ स्यातामेव [S I] अत्युक्तायां चत्वारो भेदाः प्रस्तारो यथा [SS IS SI II] मध्यायां अष्टौ भेदाः प्रस्तारो

॥ २२॥ = यथा [SSS ISS SIS IIS SSI ISI SII III] एषामेवाष्टौ भेदानां क्रमेण मयरसतजभना अष्टौ संज्ञाः प्रागभिहिता

एवं प्रतिष्ठादीनां षोडशादयो भेदाः भवंतीति पूर्वं पूर्वं जातस्य पदस्य यो न्यासोत्र जाते द्विगुणा

भेदा श्लेषः। एकाक्षरादि षड्विंशत्यंत जाति प्रस्तार पिंड संख्याः क्रमाद्वृत्तमौक्तिके। ६८

द्विं श्री ख्यातिः सप्त तानि चैव तत्याः सहस्राण्यपि सप्तपंक्तिः। लक्षाणि द्वे वसु संमि

ता नि कोट्यस्तथा यमनिष्याकरैः स्युरिति १३४२१७७२६ ॥ समस्समस्त

अष्टभेदा ८ न्ये ५ लघ्वादि ५

प्रस्तारस्यक्रमेबीजंनोचुःप्राचोत्रयद्यपि।स्पष्टतापात्तथाप्यस्मिवदामिसुधियांमुदो।सर्वगुरूपादस्यभेदा
च॰ कोदायांद्वितीयपंक्तौप्रथमस्थानएवोपस्थितत्वात् गुरुनिरासपूर्वलघुप्रयोगेएकःसर्वगुरुपादोभिधत
ऽऽऽऽ इतितस्यादोकल्पनंततस्तृतीयपंक्तौद्वितीयस्थानेगुरुनिरासपूर्वलघुप्रयोगइतिद्वितीयोभेदः।
।ऽऽऽ ऽ।ऽऽ अस्यैवशेषम्तस्मात्तुर्यपंक्तिस्थस्तृतीयोभेदइतितस्यकल्पनम्।ततःपंचमपंक्तौतृतीयस्थानेतथै
।।ऽऽ वलघुप्रयोगाच्चतुर्थोस्य।अस्यैव[illegible]चद्विगुर्वादेस्त्रयोभेदाः लघुगुर्वादिगुरुलघुद्वयादिश्चेतीत्यस्य स
ऽऽ।ऽ सर्वगुरुणाप्रथमेनसहितेषुमध्यमायाअष्टत्क्रमेबीजमुक्तं।एवंप्रतिष्ठादिप्रस्तारक्रमेष्वूनेयम्
।ऽ।ऽ ऽ।।ऽ आद्यमात्रोप्रस्तारः।तत्रप्रथमपंक्तौस्याद्गुरुपादस्तुपूर्ववत् द्वितीयपंक्तौप्रथमादधोलेख्योलघुर्गु
।।।ऽ न[illegible]एकस्यैवभवेद्भेदोकंताभ्यांद्वितीयेसमेचलः विषमेचैकमाधायतदग्रेतुगुरुर्भवेत्॥४॥
ऽऽऽ। रोः।पश्चाद्यथोपरितथाशेषम्नस्थानेलघुंन्यसेत्।तृतीयादिषुपंक्तिष्वप्येवमेवगुरोरधः।लघुंन्यस्या
।ऽऽ। ऽ।ऽ। वशिष्टंतुपूर्ववत्परिकीर्तितम्।न्यूनेमात्रात्रयंदेयंतस्मिन्नादौगुरुद्वयोः कलयोःस्यात्ततःपूर्वलघु
।।ऽ। देयोभवेत्ततः।चतुर्थपंक्तावप्येवंपंचम्यांतुगुरोरधः।लघुद्वयंलिखेत्पूर्वंशिष्टंतूपरिवद्भवेत्।एवं
ऽऽ।। ३ सर्वंविज्ञेयःकलाप्रस्तारउत्तमः।तेनद्विगुरुपादस्यपंचभेदाभवंत्यमी सर्वान्तमध्यादिगुरुश्चेतले
।ऽ।। ऽ।।। घुगणाःस्मृताः।मलकृतापिपृष्ठतेघ्वायेउक्ताः एषांनामान्यपिशास्त्रकृतपैंगलउक्तानि।गुरुर्युग्मं
।।।। कर्णंगुरुमकर।अथोपधोहरमिगुरुमद् आद्यगुरुवलम्बयोविप्रासर्वेहिलघुगणाः।त्रिगुरु

पादादावपि त्रयोदशादिभेदाः भवं तीति तेभ्य एव मन्तव्याः ॥ इति प्रस्तारः अथाद्यवतरप्रश्न इति प्रस्तारे द्विती
यादिवृत्तस्य नष्टस्य स्वरूपज्ञा नार्थं नष्टमाह । नष्टस्येति । नष्टस्य वृत्तस्य योऽङ्कः तस्मिन् समे सति
लघुर्लेख्यः । तस्य नष्टवृत्तस्याङ्के स्यार्द्धे कृते सति योऽङ्कः तस्मिन्नपि समे सति लघुर्लेख्यः । नष्टस्याङ्के
विषमे सति गुरुर्लेख्यः । तद् अङ्कं विषममङ्कमेकेन संयोज्यार्धीकृतं तस्यार्द्धे कृते सति तस्मिन्
अपि विषमे सति गुरुर्लेख्यः समे तु लघुरिति वृत्ताक्षरसंख्यापूरणं यावत् पुनः पुनः कुर्यादित्यर्थः ॥
विषमाङ्कस्यार्द्धीकरणाशक्तेरधिकैकेन संयोजनं कृतम् । अत्रोदाहरणम् । अक्षरप्रस्तारे द्वितीयो वृ
त्तभेदः कीदृगिति प्रश्ने द्वितीयस्य समाङ्कत्वादादौ लघुर्न्यस्यते ततो द्वित्वसंख्याया अर्द्धे एकसंख्या तस्याः
विषमत्वाद्गुरुर्न्यस्यते तत्तस्या एकरूपविषमसंख्याया अधिकैकेन संयोजने जाते द्वितीयस्य
स्यार्द्धे एकसंख्या तस्या अपि विषमत्वाद्गुरुरेव न्यस्येदित्यादि लघुर्गणो द्वितीयभेदो यथा ।ऽऽ तथा
तृतीयो भेदः किंस्वरूप इति प्रश्ने तृतीयस्य विषमत्वाद्गुरुर्न्यस्यते ततः सैकस्य तस्यार्द्धे द्वयं तस्य समत्वाल्ल
घुर्न्यस्यते तत्तस्यार्द्धे सैकरूपत्वेन विषमत्वाद्गुरुर्न्यस्येदिति मध्यलघुर्गणात् तृतीयो भेदः ऽ।ऽ
इति । एवं सर्वः प्रस्तारः शोधनीयः वर्णनष्टे सर्वत्रैवं द्रष्टव्यम् । अथ मात्रानष्टम् । यथा चतुःकला
प्रस्तारे द्वितीयः कीदृग्भेद इति प्रश्ने चतस्रः कलाः पृथक् स्थाप्यास्तासु प्रथमायामेकाङ्को देयो द्विती
यायां द्व्यङ्कः एकाङ्कद्व्यङ्कावेकीकृत्य जातस्त्र्यङ्कस्तृतीयायां त्र्यङ्कद्व्यङ्कावेकीकृत्य जातः पञ्चाङ्कस्तुर्यां
यथा १ २ ३ ५ पञ्चाङ्कमेकमन्तिमकलोपर्य्येव लोपयेत् । तत्रावशिष्टे पूर्वपूर्वाङ्कं यथासंभवं लोपये
त् यस्याङ्कस्य लोपस्तदग्रकला नष्टमात्रापरिमाणात्र्युगुरुमायाति एवं तु द्वितीयभेदप्रश्नेऽन्तिमपञ्चमं

ऽऽ
।।ऽ
।ऽ।
ऽ।।
।।।।

केवलं द्व्यंकं विलोप्यावशिष्टं त्र्यंके पूर्वं त्र्यंकं विलोपयेत् एवं तृतीयचतुर्थैकलोपपर्यंकयोर्लु
॥ प्तत्वात् तदधस्तनमात्रयोर्गुरुत्वं भवतीत्यंतगुरुर्द्वितीयो मेरोः प्रस्तारः ॥ऽ अत्र मदीयसंग्रहः
।संस्थाप्येह पूर्वकं मात्राः तत्र चांकान्समालिखेत्। एकद्व्यंकः तृतीयांकानाद्यमात्रत्रयेक्रमा भवतो
त्ततः पूर्वद्वयोर्मिश्रानंते पूर्वांकलोपनम् पूर्वपूर्वतरस्यापि लोपः स्तैर्भवेत्। यस्य यस्य भ
वेल्लोपस्तदधो गुरुता भवेत्। परया मात्रयैकं तन्मात्रानष्टवदेत् सर्वीरिति नष्टम्॥ अथ पक्षिणी
त स्वरूपस्य वृत्तस्य स्थानविशेषज्ञानार्थमुद्दिष्टमाह। उद्दिष्टमिति। आद्यमक्षरमारभ्योपरि एकादी
५२ नंकान् द्विगुणान्लिखेत्। तत्र लघूपरिस्थायैकांकाः संयोज्या। अधिकेनैकांकेन सहिताश्च कार्या एवं
उद्दिष्टं द्विगुणानाद्याद् उपर्यंकान्समालिखेत्। लघुस्थायेत् तत्रांकास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भ
वेत्॥५॥ वर्णानां वृत्त भवान् सैकानो नष्टाधःस्थितः स्थितानां एकादिक्रमतश्चैतानुपर्युपरि विन्य
स्य तिर्यंको जातस्तत्संख्याकमुद्दिष्टं भवेदित्यर्थः। उदाहरणं तु अक्षरप्रस्तारे मध्यगुरुर्जगणः कस्मि
न्स्थाने स्तीति प्रश्नेन्यासः १ २४ अत्राद्यलघोरुपरिस्थावेकचतुरंकौ संयोजितौ चेत्पंच भवंतीति ते
चैकांकेन मिश्रिताः षट् ।ऽ। भवंतीति तत्संख्याके षष्ठस्थाने जगणोऽस्ति। यत्र तु एक एव लघु
र्यथा यगणः सकस्मिन्स्थाने स्तीति प्रश्ने न्यासः १ २४ अत्र लघूपरिस्थमेकमेकेन संयोजितं द्वयं
भवतीति तत्संख्याको द्वितीयस्थाने यगणः स्तीति ।ऽऽ। वांत्यलघोरभावान्नदुपरिस्थांकसंयोजना

मेके २

भावः एवं सर्वत्र ज्ञेयम् अत्र मात्रोद्दिष्टम् । चतुष्कलप्रस्तारे आदिगुरुः कस्मिन्स्थाने इति
तिष्ठतीत्याहः अत्र गुरुशिरःस्थ एकांकोऽन्तिमकलोपरिस्थे पंचांके पतनेयः तथा
वृ.र. सति तत्रावशिष्टाश्चत्वारः इति चतुश्चतुर्थमादिगुरुस्थानं प्रकटं भवति एवं सर्वत्र
ज्ञेयम्॥ अत्रम दीपः संग्रहः । उद्दिष्टेन एवन्नस्थानमात्राणां स्थापनं द्वयकं । उद्दिष्ट

१ ३ ५
८ ११
२

वत्प्रस्तारं लिखित्वोपरि विन्यसेत्॥ अंके कलयोराद्ययोरेक द्वे कावंत्यकलान्तत । पूर्वपूर्व
स्थयोर्मिश्रानंकान्यथागुरूपरि । अंके प्रथममात्रायाश्च परस्यास्त्वधो गुरोः असंकरात्संमंकाना
मेकीकृत्य गुरूष्ट्रिगान् अंकानपनयेदंत्ये शिष्टं तदुद्दिष्टमुच्यते इत्युद्दिष्टम् । अथ प्रस्तारे स
र्वगुरुत्वादिभेदानां संख्यातानां गुरुलघुक्रियारूपं चतुर्थं प्रत्ययमाह॥ वर्णानित्यादिप
द्यद्वयेन । वृत्तसंख्याकान्वर्णान् एकांकान्सैकानेकेनाधिकेन सहितान्॥ उत्तराद्यर्पितः । उत्त
राधरभावेन स्थितान् कुर्यात् तत् नष्टोद्दिष्टवदुत्तरक्रमेणेति भावः । एतान्सर्वानंकानंका
नेकद्वित्र्यादिकमेण एकैकपर्यंतं केदिपेत् । प्रथमे कांके द्वितीयेकांकेन सह मेलयित्वा
द्वितीयस्थाने द्वौ कं कुर्यात् तत् तृतीयेकांकेन मेलयित्वा तृतीयस्थाने त्र्यंकं कुर्यादि
त्येवमुत्तरोत्तरं कर्तव्यम्॥ रामरामरामराम रामरामरामराम रामरामरामराम॥

उपांत्य इति। उपांत्यमंत्यसमीपमंत्यैकांकेन मेलयेदित्यर्थः। मेलनस्य प्रथमावृत्तौ सर्वोपरितनस्यांत्य त्वं द्वितीयावृत्तौ तदधोभूतस्य तृतीयावृत्तौ [illegible] तदधोभूतस्यैवं क्रमेण द्रष्टव्यम्। उपर्याद्यादि ति। इत्यस्मिन्‌ ग्रंथे आद्याद्युक्ताः सर्वगुरोरनंतरमेकद्वित्र्यादीगुरून्‌ लघूनां क्रियात्त्रयेति अथ मात्रायाः॥ उर्द्धांके सर्वगुरोः संख्या द्वितीयांके एकगुरोः स्तृतीयांके द्विगुरोश्चतुर्थांके सर्वलघोरित्यादि यथा अत्र रेखे कांकानां त्रयाणामेकांकानां न्यासः [१ १ १ १] अत्राद्यस्तनमेकांकं द्वितीयैकांके मेलनेन द्व्यंकं कु र्यात्‌ न त्र्यंकं चतुर्थैकांके मेलयेत्‌ उपांत्य यात्‌ तस्य द्व्यंकस्य तृतीयैकांके मेलनात्‌ त्र्यं मावृत्तिस्तत्तोयमंकन्यासः [१ २ ३ ३] अत्र पुनरधस्ताने तो मेलनस्य निवृत्तत्वात्‌। इति मेलस्य प्रथ

उपांत्यतो निवर्त्तेतांत्यजन्नैकैकमूर्द्धतः। उपर्याद्याद्गुरोरेवमेकद्यादिलगक्रिया॥२॥

कांकस्योपरितनद्व्यंके मेलने [illegible] त्र्यंकं कुर्यात्‌ न तु पुनस्त्र्यंकमुपरितनत्र्यंके मेलयेत्‌ द्वि तीयावृत्तौ एवं त्र्यंकस्यैवोपांत्यत्वान्मेलनाभावात्‌ तेनायमंकन्यासः फलितः [१ ३ ३ १] अत्रैकः सर्व गुरुरूपस्त्रय एकगुरवस्त्रयो द्विगुरव एकः सर्वलघुरित्युपरितनांकक्रमेण भेदसं ख्यासिद्धिः। एवं लघुभेदा अपि ज्ञातव्याः एवं सर्ववृत्तेषु अत्रान्योपि प्रकारो लीलावत्यां द्र ष्टव्यः। अत्रै ककलादिभेदज्ञानार्थं मात्राप्रस्तारोन्यत्रोक्तोपि गंथविस्तरभयादस्माभिर्न लिखितः। अथ प्र

गलक्रियेति। यस्मिन्प्रस्तारे गुरुलघुक्रियायां येंकाः मिश्रास्तेषां समूहे संयोजिते सति येंकः स्तासंख्या
तत्प्रस्तारस्य भवेदित्यर्थः। [१ २ ४ ८] त्र्यदरे गलक्रियायां मिश्रांका एषां संयोजनात्प्रस्तारस्याष्टौ भेदाः अथ
प्रकारांतरेण संख्यामाह। उद्दिष्टांकेति। उद्दिष्टे येंकास्तेषां समुदाये एकेन सहितः सन् वाङ्मां
संख्यामुत्पादयेदित्यर्थः। यथा त्र्यदरे उद्दिष्टांकाः १।२।४। एषां संयोजनात्सप्त संख्या भवति सा
चैकेन सहिताष्टरूपा भवतीति तत्संख्याकः प्रस्तारः इति ८ संख्या अथ पर्वांतिमवर्णांकमुद्दिष्टं द्विगुणांकु
रु इति प्रकारांतरम्। अथाध्वयोगमाह। संख्येवेति। यस्मिन्प्रस्तारे यावत्संख्या सा द्विगुणा पश्चादे
केन न्यूनाकृता सती तद्द्विरध्वा प्रस्तारलेखनाधिकरणदेशः कथित इत्यर्थः। यथा त्र्यदरे ८ रूपा प्रस्ताः
र संख्या द्विगुणीकृता षोडश भवंति ते चैकेनोनिताः पंचदश

गलक्रियांकसंदोहे भवेत्संख्या विमिश्रिते। उद्दिष्टांकसमाहारः सैको वा जनयेदिमां ८ संख्ये
व द्विगुणैकोना सद्भिरध्वा प्रकीर्तितः। वृत्तस्यांगुलकी व्याप्तिमधः कुर्यात्तथांगुलिम् २॥
भवंतीति पंचदशांगुला भूमिः प्रस्ताराधारः अत्रोपपत्तिर्वृत्तं गुरुलघ्वंतां प्रमाणमाह॥ वृत्तस्येति। वृत्त
प्रस्तारस्य विस्तारतो व्याप्तिरंगुली की अंगुलीप्रमाणमस्याः सा अयमर्थः अंगुलीविस्तारा गुरुलघु
वो लेख्याः अधोंतरालदेशोप्यंगुलिविस्तारदेशांत्य त्र्यावृत्तप्रस्तारभेदा लेख्यास्तथा च त्र्यदरादौ
पंचदशांगुलोध्वास्य षष्ठो भवतीति। अत्र न्यूनाधिकप्रमाणसंभवे प्यनुगतस्य प्रस्तारस्यार्थत्वादंगुलि

३

अथ ग्रंथकृतिमुपसंहरति॥ वंशेऽभूदिति। कश्यपमुनेः कुले पव्वेकनामा ब्राह्मणोऽभूत्तस्य पुत्रेण के
दारेणेदं प्रविरचितमिति संबंधः। शुभ्राब्दाः ग्रंथांतरेभ्योऽतिशायद्योतनार्थः सचातिशयोऽलक्ष्य
लक्षणवैशिष्ट्यरूपः। पव्वेकं स्तौति। प्रकटेत्यादिविशेषणैः। शैवसिद्धांतवेत्ता शिवो देवताऽस्य
शैवः सचासौ सिद्धांतश्चेति कर्मधारयः अधिकरणाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धांतः यथा च प्रथमा
ध्याये न्यायेन्यायसूत्रे तंत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितः सिद्धांत इति पञ्चत्र षष्ठीतत्पुरुषः शिव
रजकानां सिद्धांत इति विग्रहादिति प्रांचस्तच्चिंत्यं निषादस्थपत्यधिकरणविरोधात्। तत्र शैवसि

वंशेऽभूत्काश्यपस्य प्रकटगुणगणः शैवसिद्धांतवेत्ता विप्रः पव्वेकनामा विमलतरमतिर्वेदशा
स्त्रार्थवेत्ता। केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनेनाग्रचित्तश्छंदस्तेनाभिरामं प्रविरचितमि
दं वृत्तरत्नाकराख्यम्॥ इति श्रीभट्टकेदारविरचिते वृत्तरत्नाकराख्ये षष्ठोऽध्यायः॥६॥ ॥

सिद्धांतस्य वेत्तेति शेषषष्ठ्या समासः। एतेन भीष्मः कुरूणां भयशोकसन्तूत्तेत्याद्युपपन्नं एवं चेह द्विती
याश्रितेत्यत्र द्वितीयेति योगविभागात्समासः सुपर्पद इति दुर्घटवृत्तिर्नोतीवादर्तव्या॥ यत्तु जनि
कर्तुरिति निर्देशात्तु जकाभ्यां कर्तरीत्यस्य नित्यत्वात् कर्मषष्ठ्या समासः सुपपाद इति प्रांचस्तच्चिंत्यं
शेषषष्ठ्या सोऽत्र प्रयोगोपपत्तावुक्तज्ञापकस्यास्थानासंभवात्। न्यासाकारस्तु तृत्वेतेन समासइत्या

स्तुतेतिपाठांतरं वा ॥

हि न च न लोकेति षष्ठीनिषेधः । तज्ज्ञकाभ्यां कर्त्तरीत्यत्र तृचः सानुबंधकस्य ग्रहणेन तस्यानित्य
त्वज्ञापनात् । एतेन समासः इति प्राचां मतं क्लिष्टमेवेति दिक् । एवं वेदशास्त्रार्थवेत्तेत्यपि व्याख्येयं वे
वृर. ॥२६॥ दो मंत्रब्राह्मणे ॥ तथा च स्मृतिः । मंत्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयमिति । शास्त्राणि न्यायादीनि
= तेषां तात्पर्यार्थस्य वेत्तेत्यर्थः ॥ अत्र वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः गुणागणेति वर्णसाम्यात् । अंब
केश्वरपुरीकृतवासादग्निहोत्रिकुलनीरधिचंद्रात् पुण्यपूर्वपुरुषोत्तमभट्टादुद्भवत्सुकृती
हरिभट्टः ॥१॥ वेदवाक्यनिचयावचयेन प्रेदितो विधिरिवेह बुधौघैः । लोकगीतविमलायत
कीर्त्तिः सोपि सज्जनमणिर्जयतिस्म ॥ २ ॥ तस्मादुद्भूतकीर्त्तिः कृतसुकृतभरान्मंत्रतंत्रस्वतंत्रः
साधुर्नाम्नाग्रगण्यो गददलनविधौ मानवानां शरण्यः ॥ ३ ॥ काशीक्षेत्राधिवासी हृतकठिन
ह नैकक्लेशषड्वर्गदंभः । श्रीमान् नाथाजिभट्टः सुरयजनरतः शुद्धधीराविरासीत् ॥ ४ ॥ सेतुस्तातेन
येन शिवनगरे सच्छत्ररत्नाकरे नेतं भास्करशर्म्मणा विरचितः पारंवुधानां गणं तेनायं समरा
सुरेंद्रनिकरव्यालोलमौलिस्खलद्बृंदारतमरीचिरंजितपदो वीरविः श्रीयताम् ॥ ५ ॥ तरी २९
तेमचरीकरं यदिह वृत्तरत्नाकरं मही मनसा महं मनन हेतुमेतं जडः । हरेरिव महोदधौ

मपिष्ठं शिरस्त्राधियते स्म भिन्नत्रजे: । ७ ॥ यद्यपि गुणिनो मान्या: तथाप्यपेक्षा गुणज्ञस्य मणयो
विना परीक्षकजनं भुजं तैर्मभि: साम्यम् । इतरत्र स्वस्थानान्नानं लभते गुणी मनुजः उद्धृत
मेव हि सरस: पद्मं धियते शिरसि सर्वैः । ८ ॥ साम्यमहि भिरलकानां प्रवदंतो लोकभा
षिणे गुणिनं यस्त्वादंशकाभावेमीषां भ्रमेत्यविपर्ययेति ९ ॥ कैंता चंदन वल्लीत स्यामलका
भोगिन: श्रिणा: मुक्त्वांहृत्वा जरस्ताका पिकं च कां हित्वा १ ॥ कां मां गायणाव लकाश्रभव
मधु: त्रागालतायामिव । चंदनस्य प्रोक्षो वतस्या जरसा गतात्तेनिर्मांकराशि: स्मितकेशपुंजः
१० ॥ दोहरा श्रीरघुनंदन पाद्रु धरजनक सुता धव राम ते तारय मां भव सिंधुतो देहकां
ति जितकाम ॥ रास्येवे त्वगतं प्राहु: सनुबंधान्य मुच्यते श्रामंत्र वितु बंधो के हि रामचन्द्र
दाहृत नम् ॥ ॥ ॥ राम

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५
२	४	८	१६	३२	६४	१२८	२५६	५१२	१०२४	२०४८	४०९६	८१९२	१६३८४	३२७६८	६५५३६	१३१०७२	२६२१४४	५२४२८८	१०४८५७६	२०९७१५२	४१९४३०४	८३८८६०८	१६७७७२१६	३३५५४४३२

एकविंशति २१

२६
६७१०
८८६४

२६ ... १०

पत्रे ... वतं

८.९. ॥२७॥ कपिकृतिनिबद्धसैतास्फुरन्नयंत्रमहिमागुरोश्चरणयोस्तमज्ञं भजते॥६॥ अद्विवह्निहय
भूमितवर्षे १७३२ मद्यसंतमनमयेमधुशुक्ले आगतः प्रतिपदीहमसमाप्तिं सेतुरेषबुध
संघतुदे तु॥७॥ इतिश्रीमदग्निहोत्रिकुलतिलकायमानश्रीमदायाजिभट्टसूनुपरा
भिधानहरिभास्करविरचितेवृत्तरत्नाकरसेतौ षष्ठोध्यायः॥ समाप्तश्चायंग्रंथः॥
श्रीरामजी श्रीरामायनमः श्रीसूर्यायनमः संवत १८९७ श्रावणवदि १३

हरविततरुचिमध्येवानमानंदमलं कलयतिसरसंयोमध्यमं कन्यमकामं वहतिमुभदमन्नैर्यो
वनंसैन्धुरं द्राक् सदहतुदुरितं तेनायको विप्रभक्तः॥१ ज्यावंधः शिथिलीभवत्वयममीप्राम्यन्तु
कोलाहला राजेंद्रवनगयाविहारकृतकाशक्ति दृणाशिष्टतु इन्द्रोस्य कुमुपागतेपिसह
साग्निः शंकमन्यांगनांमामांसास्य शमास्य शेतिचकितायद्रोहिं जल्पति इयशोनिशम्य
तावकंनकंपयश्निकेशिरः सदापयोधिनिर्मले हिजेंद्रजिजुगत्रये अतः पितामहो विभुः
कणीश्वरस्वनोद्भुदंचकारशब्दधारकंधराविधानशंकया॥३॥ परदेशं जितमिंछुपत्रं प्रति
पितुवाक्यम्॥ आदरमिद्धुत्तिपदिचेन्मागाः स्थानतोन्यत्र नह्यापणमध्यस्थसरसीवविर
राजतेकमलम्॥४ अपिपुत्रवाक्यम् गुणवानसिनदोयदिवृत्तं तदापत्रकुत्रापि वंदत्युक्त